

Nowak, Tadeusz Marian

Obraz ziemi ludzkiej na mapach XVI-XVIII wieku

Analecta 6/2(12), 43-86

1997

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej Bazhum, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych tworzonej przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie ze środków specjalnych MNiSW dzięki Wydziałowi Historycznemu Uniwersytetu Warszawskiego.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

OBRAZ ZIEMI LIDZKIEJ NA MAPACH XVI–XVIII WIEKU

Ziemia lidzka, której granice administracyjne i przynależność do województwa (w dawnej Rzeczypospolitej najpierw do trockiego, a potem do wileńskiego, zaś w okresie międzywojennym do nowogródzkiego) zmieniały się kilkakrotnie, rozciąga się – ogólnie biorąc – pomiędzy rzekami: Niemnem na południu, Solczą i Mereczanką na północy, Kotrą na zachodzie i Gawją na wschodzie, a większość jej terenu leży w dorzeczu dopływów Niemna, rzek: Lebiody i Dzitwy oraz wpadającej do Gawji Żyżmy.

Dotarcie do map, stanowiących podstawowe źródło dla zbadania interesującego mnie problemu – jak przedstawiał się obraz ziemi lidzkiej na dawnych mapach, ułatwiają trzy podstawowe w tym wypadku publikacje. Są to – po pierwsze – cykl prac Bolesława Olszewicza o kartografii polskiej XV–XVIII w.¹, po drugie – zarys historii dawnej kartografii polskiej Karola Buczka², a – po trzecie – najnowsze i najbliższe mojemu tematowi dzieło Stanisława Alexandrowicza o dziejach kartografii ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego³.

Istotną pomoc stanowią katalogi map: katalog centralny⁴, a przede wszystkim dwutomowy katalog map znajdujących się w zbiorach Emeryka Hutten-Czapskiego⁵ oraz inne publikacje tego typu, m.in. praca Lucyny Kublin, Barbary Majewskiej i Małgorzaty Tomaszewskiej o mapach kartografów niderlandzkich⁶. Trwałą wartość, zwłaszcza ze względu na bardzo dobry materiał reprodukcyjny, posiada dawne wydawnictwo Weniamina Kordta o historii kartografii rosyjskiej, obejmujące m.in. mapy Wielkiego Księstwa Litewskiego⁷.

Oprócz tych podstawowych prac istnieje wiele opracowań monograficznych, dotyczących poszczególnych kartografów i ich dzieł. Będzie o nich mowa przy prezentowaniu kolejnych map w układzie chronologicznym. Najdawniejszym zabytkiem kartograficznym, na którym zaznaczona została Lida (w pisowni LY-DA) i jej okolice, jest – dołączona do rzymskich wydań *Geografii* Ptolemeusza z lat 1507 i 1508 – mapa nosząca tytuł *Tabula moderna Poloniae, Ungarie, Boemie, Germanie, Russie, Lithuaniae*⁸. Jest to przeróbka powstałej w połowie XV w. mapy Europy Środkowej, której autorem jest wybitny matematyk, kardynał Mikołaj

z Kuzy (1401–1464)⁹. Na mapie z lat 1507 i 1508 Lida leży u stóp pasma górskiego o nazwie MONTES RISSEI. Są to mityczne góry pojawiające się, jako MONTES RIFFEI lub RIPHEI, na mapach Sarmacji w wydaniach *Geografii* Ptolemeusza, podobnie jak towarzyszące tym górcom, również mityczne lasy o nazwie SILVA HERITYNIA lub SILVA HIRCINIA¹⁰.

Na omawianej mapie, na zachód od Lidy, znajduje się GRODNO, na północny zachód TROKY, na północ WYLNNO, a pomiędzy Lidą i Wilnem – nie istniejąca miejscowość, której nazwa BILDE stanowi zniekształcone powtórzenie nazwy Wilno¹¹.

Polscy historycy kartografii usiłowali wyjaśnić problem źródeł wiadomości Mikołaja Kuzy i kontynuatorów jego pracy nad mapą Europy Środkowej o ziemiach polskich i litewskich. Ludwik Antoni Birkenmajer w obszernej, analitycznej rozprawie z 1901 r.¹² dowodził, że autorem omawianej tu mapy z lat 1507 i 1508 jest włoski uczone benedyktyn Marco Beneventano (ok. 1465–po 1524) oraz że bezpośrednich danych na temat ziem polskich dostarczyli mu podczas swego pobytu we Włoszech w latach 1496–1503 dwaj Polacy: Bernard Wapowski i Mikołaj Kopernik¹³. Koncepcję tę przyjął w 1930 r. Bolesław Olszewicz¹⁴, natomiast Karol Buczek¹⁵ zwrócił w 1963 r. uwagę na to, że mapa ta nie była wyłącznym tworem Marka Benewentana, lecz dokonaną przez niego przeróbką mapy Mikołaja z Kuzy. Nie widział przy tym dostatecznego powodu uznania Kopernika za informatora Marka Benewentana, wysunął natomiast tezę, że wiadomości o Polsce dostarczyć mógł swego czasu Mikołajowi z Kuzy przebywający w latach 1449–1450 w Rzymie Jan Długosz¹⁶. Tezę tę przyjmuje Stanisław Alexandrowicz¹⁷, uznający również znaczny wpływ Bernarda Wapowskiego na pracę Marka Benewentana nad omawianą mapą Mikołaja z Kuzy.

Nowe jej wydanie, opracowane przez Marcina Waldseemüllera (ok. 1470–ok.1520)¹⁸, zostało umieszczone w sztrasburskim wydaniu *Geografii* Ptolemeusza z 1513 r. jako *Tabula moderna Sarmatie Eur. sive Hungarie, Polonie, Russie et Valachie*¹⁹. Zawiera ona w interesującym nas rejonie te same elementy, co omówiona wyżej mapa z lat 1507 i 1508.

W trzydzieści lat później, w 1526 r., drukarz krakowski Florian Ungler (zm. 1536)²⁰ wydał trzy mapy znanego nam już polskiego historyka, geografii i kartografa Bernarda Wapowskiego (ok. 1450–1535)²¹. Dwie z nich to drzeworytowe mapy południowej i północnej Sarmacji w skali ok. 1:2.900.000, a trzecia – to wielka mapa Polski i zachodniej części Wielkiego Księstwa Litewskiego, wykonana również w drzeworycie, w skali ok. 1:1.000.000²². Z map tych dochowały się do naszych czasów niestety tylko fragmenty. Świadczą one o dużej dokładności i bogactwie treści tych map, ale nie obejmują interesujących nas tu terenów ziemi ludzkiej, mimo że znajdowały się one zapewne zarówno na mapie północnej Sarmacji, jak i na „milionówce” polskiej.

Wpływ osiągnięć Wapowskiego na dalszy rozwój kartografii ziem polskich i litewskich był bardzo znaczny. Jest on widoczny już na powstałej w 1557 r.,

a wydrukowanej po raz pierwszy w drzeworycie w 1562 r. przez szwajcarskiego drukarza Jana Oporina (1507–1568)²³ mapie *Poloniae finitimarumque locorum descriptio* Wacława Grodeckiego (ok. 1535–1591)²⁴, który zmniejszył do skali 1:1.680.000 mapę Wapowskiego, dodając do niej na wschodzie tereny nad Dnieprem, Berezyną, dolną Prypecią, dolnym Dniestrem i Bohem. W 1568 r. Grodecki przygotował zmniejszoną kopię swojej mapy, która została wyrytowana w miedzi w skali 1:2.600.000 i włączona – w formacie 490 x 473 mm – do pierwszego wydania atlasu *Theatrum orbis terrarum* Abrahama Orteliusza (1527–1598)²⁵, wydanego w 1570 r. w Amsterdamie²⁶.

Na interesującym nas terenie mapy Grodeckiego zaznaczone są: bieg Niemna (bez nazwy) i jednego jej prawego dopływu, Gawji lub Berezynki (bez nazwy) oraz kilka miejscowości, a mianowicie: Różanka (ROZANKA), Mosty, Szczuczyn (SZCUCZYN) i Wasiliszki (WASZITISKY). W miejscu, gdzie powinna być Lida, znajduje się zajmujący podkowiasty teren las, który można by uznać za przesuniętą nieco na zachód Puszcze Nalibocką, gdyby nie to, że w tym czasie lasy na mapach służyły nieraz po prostu jako dekoracja, wypełniająca puste miejsca²⁷.

Mapa Grodeckiego była wydawana w latach 1570–1592 wielokrotnie²⁸. Równocześnie jednak doszło do powstania mapy *Partis Sarmatiae Europaeae, quae Sigismundo Augusto Regi Poloniae potentissimo subiacet, nova descriptio*, której autorem był lekarz Andrzej Pograbka (zm. 1602)²⁹. Narysowana w 1569 r. w Padwie w skali 1:1.950.000, na podstawie prac Wacława Grodeckiego z 1562 r. i Gerarda Merkatora (1512–1594)³⁰ z 1554 r. oraz własnych materiałów autora, mapa Pograbki, wyrytowana w miedzi w formacie 690 x 470 mm, została wydana drukiem przez Mikołaja Nelliego w Wenecji w 1570 r.³¹

Na terenie interesującego nas rejonu ziemi lidzkiej mapa Pograbki wykazuje wiele podobieństw z mapą Grodeckiego, choć są i różnice, wzbogacające obraz. Niemen (NIEMEN FL[UVIUS], A[PUD] PTO[LEMEUM] CRHONES) ma w górnym biegu dwa prawe dopływy i jeden lewy, a w środkowym biegu – prawy dopływ, Mereczankę (MERECH FL[UVIUS]). Na miejscu Lidy widzimy nadal podkowę lasu, a na południe i zachód od niej miejscowości: Różankę [ROZANKA], Szczuczyn (powtórzony dwukrotnie, raz jako SZCUCIN, a raz jako CZUTMA)³², Mosty, Wasiliszki (WASILISKY), Grodno i Przelaje (PRELAY). Nowość stanowią pojawiające się na tej mapie dwie drogi: jedna z miejscowości Narew nad Narwią przez Grodno-Przelaje-Olkienniki (WOLKONIK) i Rudniki do Wilna, a druga z Brześcia nad Bugiem przez Kamieniec (CAMIENIEZ)- Nowy Dwór (NOWIDWOR)-Wołkowysk (WOLKOWISKA)-Piaski (PIESKI)-Mosty-Szczuczyn-Wasiliszki-Raduń (RADOMI) i Rudniki do Wilna.

Obraz rejonu ziemi lidzkiej, bardzo bliski pierwotnej wersji mapy Grodeckiego, znajdujemy na mapie *Poloniae Lituaniaeque descriptio auctore Wenceslao Godreccio et correctore Andrea Pograbio Pilsnensi* wydrukowanej po raz pierwszy w atlasie *Theatrum orbis terrarum* Abrahama Orteliusza w Antwerpii w 1595 r. Jest to miedzioryt w skali 1:2.284.000 i formacie 470 x 354 mm.³³

Natomiast w znacznym stopniu odmienny obraz przedstawia opublikowana w atlasie Antoniego Lafrery'ego w Wenecji w 1562 r. mapa *Il disengo de geografia moderna del regno di Polonia e parte del ducado di Moscovia*, której autorem był Giacomo di Gastaldi³⁴. Mapa ta, o formacie 520 x 380 mm, będąca według trafnej opinii Karola Buczka „nieudolną i prawie nie do poznania zniekształconą przeróbką” mapy Europy Gerarda Merkatora z 1554 r.³⁵, choć – według przypuszczeń Stanisława Alexandrowicza – nie jest wykluczony wpływ na nią mapy Sarmacji Bernarda Wapowskiego³⁶, została w 1568 r. wydana ponownie w Wenecji jako *Il disegno della seconda parte dil regno di Polonia*³⁷. To wydanie w skali 1:1.400.000 i formacie 495 x 370 mm znajduje się w kolejnej edycji atlasu Lafrery'ego. W interesującym nas rejonie przedstawiony jest na tej mapie bieg Niemna, noszącego w górnym biegu starożytną nazwę CRONON FL[UVIUS] a w biegu średnim niemiecką nazwę MEMEL FL[UVIUS] i zaopatrzonego w cztery lewe i dwa prawe dopływy, zapewne Berezynkę i na pewno Merezczankę. Natomiast miejscowości są tak poprzemieszczane i mają tak zniekształcone nazwy, że można je tylko częściowo zidentyfikować. Do nie budzących wątpliwości należą: Grodno (GODNO), Przewałki (PRUALCA), Orany (GREONA), Raduń (RODUNO) i Dubno (DUBNO) oraz ewentualnie Żyrmuny (ZERNIG), Turejsk (TEREZ) i Kojdanów (CADEIO NOVA), natomiast pozostałe: OBERNO i OTMUT trudno zidentyfikować. Lida na tej mapie, podobnie jak i na wielu poprzednich, nie istnieje.

Następne dwie mapy związane są z toczonymi w latach 1578–1582 przez Stefana Batorego wojnami z Moskwą o Inflanty³⁸. Autorem pierwszej z nich, noszącej tytuł *Magni Ducatus Lithuaniae, Livoniae et Moscoviae descriptio* i dołączonej do wydanej w Kolonii w 1589 r. książki Marcina Kromera (1512–1589)³⁹ *Polonia sive de origine et rebus gestis Polonorum libri XXX*, był sekretarz króla Zygmunta Augusta, Maciej Strubicz (ok.1530–ok.1604)⁴⁰, znany jako historyk, kartograf i tłumacz rękopiśmiennego dzieła Albrechta Hohenzollerna (1490–1568)⁴¹ pt. *Księgi o rycerskich rzeczach a sprawach wojennych*⁴². Wydrukowana w 1589 r. mapa Strubicza jest jedynym zachowanym do dziś spośród jego kilku dzieł kartograficznych, opracowywanych w latach 1577–1582 dla potrzeb polskich polityków i dowódców⁴³. Na interesującym nas terenie mapa Strubicza z 1589 r. daje dość bogaty obraz jeśli chodzi o sieć rzeczną, ponieważ do Niemna (NIEMEN FL[UVIUS]) uchodzi z prawej strony pięć nie opisanych dopływów, w których można się dopatrywać Berezynki, Gawji, Kotry, Hożki i Merezczanki. Natomiast z miejscowości znajdują się tu tylko Różanka i Mosty, a na miejscu Lidy nadal widać las.

Drugim autorem map powstałych w czasach Batorego był znany działacz kalwiński, historyk Stanisław Sarnicki (ok. 1532–1597)⁴⁴. Do jego książki *Annales sive de origine et rebus gestis Polonorum et Lithuanorum libri octo*, wydanej w Krakowie w 1587 r., dołączona została nie posiadająca tytułu mapa Polski w formacie 358 x 270 mm⁴⁵. Mapa ta, odznaczająca się bardzo prymitywnym

rysunkiem, zawiera na interesującym nas terenie tylko dwie rzeki: Niemen i Merczankę (bez nazw), ale aż sześć miejscowości: Lidę (na przebadanych przeze mnie mapach pierwszy raz od 1513 r., Mosty (MOSTI), Różankę (ROZANKA), Szczuczyn (SCENCIN), Wasiliszki (VASILISKI) i Raduń (RNDOMIA), przy czym tylko Wasiliszki i Raduń mają sygnatury, zaś pozostałe miejscowości zaznaczone są tylko napisami. Fakt ten, zarówno jak pojawienie się po tak długim czasie nazwy Lidy, nasuwa przypuszczenie, że Sarnicki korzystał – obok istniejących w tym czasie map – również z jakichś opisów kraju.

Podsumowaniem kartograficznego obrazu ziem Litwy, uzyskanego w XVI w. stanowi mapa *Lithuania* (miedzioryt w skali 1:3.000.000 i formacie 435 x 370 mm), której autorem był najwybitniejszy kartograf flamandzki Gerard Merkator (1512–1594)⁴⁶. Mapa ta⁴⁷ weszła w skład jego atlasu wydanego w Duisburgu w 1595 r. Na interesującym nas terenie znajduje się na mapie Merkatora dość gęsta sieć rzeczna obejmująca Niemen i pięć jego prawych dopływów. Cztery z nich noszą nazwy: CHOJDOW, SOLCZINA, LOSSOSNIA i OCZIA, piąty, bez nazwy, jest Merczanką. Jeśli chodzi o miejscowości, to uderza brak Lidy oraz rozdwojenie Szczuczyna (SZUCZYN i CZUTMA), a nowością jest Kuźnica (KUZNICZA) nad Łosośną.

Przełomowym momentem w rozwoju kartografii Wielkiego Księstwa Litewskiego było pojawienie się mapy *Magni Ducatus Lithuaniae caeterarumque regionum illi adiacentium exacta descriptio*, która zachowała się do naszych czasów w drugim wydaniu, dokonanym w 1613 r. w Amsterdamie⁴⁸ i włączanym następnie – od 1631 r. do 1635 r. – do atlasu Wilhelma Janssoniusa Blaeuwa (1571–1638). Mapa – wyrytowana w miedzi przez Hessela Gerritsa – ma skalę 1:1.293.000 i format 744 x 749 mm. Zorganizowanie pracy nad tą mapą i jej finansowanie zawdzięczamy Mikołajowi Krzysztofowi Radziwiłłowi Sierotce (1549–1616)⁴⁹, wojewodzie trockiemu (od 1590 r.) i wileńskiemu (od 1604 r.), który zebranie materiałów i opracowanie mapy powierzył kilku ludziom, m.in. znanemu już Maciejowi Strubiczowi i Tomaszowi Makowskiemu (1575–1630)⁵⁰. Ten ostatni najprawdopodobniej narysował i wyrył pierwotną, nie zachowaną do dziś wersję mapy, wydaną – jak ustalił Stanisław Alexandrowicz⁵¹ – w 1603 r. Przy obliczaniu położenia geograficznego niektórych umieszczonych na niej miejscowości czynni byli – według przypuszczeń Alexandrowicza – jezuici, a zwłaszcza Jakub Bosgrave, który wykładał matematykę w Akademii Wileńskiej w latach 1576–1580⁵².

Na odznaczającej się dużą dokładnością mapie Radziwiłła-Makowskiego zaznaczono po raz pierwszy zachodnią i wschodnią granicę ziemi ludzkiej, podczas gdy granica południowa (bieg Niemna) i północna (bieg Solczy) nie są oznakowane. Przebieg granicy zachodniej jest następujący: Turja od jej ujścia do Niemna aż do jej źródeł, dalej granica sucha, kropkowana do Kotry, Kotra od Ostryny aż do źródeł, sucha granica, kropkowana do Merczanki i Merczanka od Oran aż do

ujścia Solczy do średniego biegu Żyżmy, Żyżma aż do jej ujścia do Gawji i Gawja aż do jej ujścia do Niemna.

Na tak zakreślonym terenie znajduje się na mapie Radziwiłła-Makowskiego siedem opisanych rzek, a mianowicie: Niemen (NIEMEN OLIM CHRONON), Gawja (GAUIA), Żyżma (ZITWA), Dzitwa (DZITA), Turja (TURIA), Kotra (KOTRA) i Merezanka (MERE CZ) oraz 22 miejscowości, w tym 5 znanych z poprzednich map (Lida, Szczuczyn, Wasiliszi, Raduń i Różanka) i 17 nowych (Ostryna, Iszczołna, Żołudek, Wawiórka, Białogród, Krupa, Żyrmuny, Ejszyski, Koniawa, Nacza, Dubicze, Zabłoc, Błotna, Lebioda, Turejsk, Bielica i Nowy Dwór)⁵³. Lida ma sygnaturę, która według zamieszczonej na mapie legendy oznacza „Civitas judicialis vel districtualis, ubi causae nobilium disceptantur”, czyli w tym wypadku stolicę powiatu i siedzibę starostwa grodowego.

Tę samą w zasadzie treść, przy mniej starannym rysunku i liternictwie, zawiera wyrytowana w miedzi w skali 1:1.940.000 i formacie 540 x 435 mm mapa Radziwiłła-Makowskiego *Magni Ducatus Lithuaniae caeterarumque regionum illi adiacentium exacta descriptio*, zamieszczona w atlasie Henryka Hondiusa (1597–1651)⁵⁴, wydany w Amsterdamie w 1633 r.⁵⁵ Porównując tę mapę z poprzednio omówionym wydaniem z 1613 r. można stwierdzić, że na mapie z 1633 r. granice administracyjne są słabiej zaznaczone, z rzek Berezynka, Dzitwa i Lidzieja nie są opisane, a z miejscowości brak tylko Turejska.

Mapa Radziwiłła-Makowskiego wywarła znaczny, pozytywny wpływ na dalszą kartografię Wielkiego Księstwa Litewskiego, a pośrednio i całej Rzeczypospolitej. Między innymi wykorzystał ją w swej działalności twórca francuskiej szkoły kartograficznej XVII w. Nicolas Sanson d'Abbeville (1600–1667), współpracujący w latach 1644–1665 z wydawcą paryskim Pierrem Marietem⁵⁶. Jego atlas świata zawierał m.in. mapy Polski i Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Jedną z jego wczesnych map Polski, która później ukazała się w nowej wersji w 1655 r.⁵⁷, wykorzystał siostrzeniec i uczeń Sansona, matematyk i geograf Pierre Du Val (1619–1683) opracowując przed 1650 r. mapę, która ukazała się początkowo jako luźna, następnie weszła w 1652 r. do atlasu Sansona, a później do atlasu Du Vala, opublikowanego bez daty, zapewne w 1654 r.⁵⁸ Mapa ta, zatytułowana *Carte de Pologne et des estats qui en dependent par du Val, geographe... A Paris chez Pierre Mariette*, stanowi miedzioryt o skali 1:3.200.000 i formacie 526 x 379 mm⁵⁹. Na mapie tej nie ma granic ziemi ludzkiej, są natomiast najważniejsze miejscowości: Lida, Krupa, Bielica, Różanka, Ostryna, Nacza i Błotno, a więc zestaw zaczerpnięty niewątpliwie z mapy Radziwiłła-Makowskiego.

Wkrótce potem, w 1655, powstała mapa, która weszła następnie w 1658 r. do pierwszego atlasu Sansona zatytułowanego *Cartes générales des toutes les parties du monde*. Tytuł tej mapy brzmi: *Estats de la couronne de Pologne ou sont les royaume de Pologne, duchés et provinces de Prusse, Cuiavie, Mazovie, Russie Noire etc., duchés de Lithuanie, Volhynie, Podolie etc., de l'Ukraine etc. 1655*⁶⁰. Znajdują się na niej granice województw, z których przebiegu wynika, że ziemia

lidzka należy do województwa trockiego, w przeciwieństwie do mapy Radziwiłła-Makowskiego, na której jest związana z województwem wileńskim. Uderza również fakt, że na interesującym nas terenie ukazano na mapie tylko cztery miejscowości: Lidę, Bielicę, Nowy Dwór i Koniawę, o zróżnicowanych sygnaturach.

Oprócz tej mapy ogólnej Sanson d'Abbeville wydał w latach 1659–1666 kilka map przedstawiających poszczególne województwa Wielkiego Księstwa Litewskiego⁶¹ w skali ok. 1:870.000. Nas interesuje tu przede wszystkim wydana u Pierra Marietta w Paryżu w 1665 r. *Parte de Lithuanie ou sont les palatinats de Wilna et Troki subdivisés en leurs chastellenie et partie du palatinat de Mińsk. Par le Sr. Sanson d'Abbeville, geographe ordinaire du Roy*⁶². Na mapie tej zaznaczone są wyraźnie granice województw dzielących się na kasztelanie. Kasztelania lidzka (Chastellenie de Lida) ma tu granice takie same jak na mapie Radziwiłła-Makowskiego z wyjątkiem odcinka północnego, gdzie przekracza znacznie Solczę i biegnie od jej ujścia Mereczanką aż do rejonu nie zaznaczonych na mapie Jaszun, a stąd wprost na południe aż do średniego biegu Żyżmy. Równocześnie kasztelania lidzka należy – podobnie jak na poprzednio omówionej mapie – do województwa trockiego. Jest tu jednak znacznie więcej miejscowości niż na mapie ogólnej Sansona z 1655 r. Poza zestaw znany z mapy Radziwiłła-Makowskiego z 1613 r. wykraczają znajdujące się w „nowym” rejonie na północ od Solczy Turgiele i Soleczniki Małe, natomiast na dotychczasowym terenie zestaw miejscowości dokładnie pokrywa się z mapą z 1613 r.

Kolejnym, tym razem pośrednim, przekształceniem mapy Radziwiłła-Makowskiego z 1613 r. w wersji, jaka znalazła się od 1648 r. w atlasach Jana Blaeuwa z uzupełnieniami dokonany przez Sansona, jest mapa *Magni Ducatus Lithuanie tabula, divisa tam in palatinatus quam in subjacentes castellanias per F. de Witt Amstelodami*, zamieszczona w atlasie wydanym przez amsterdamską oficynę Fredericka de Witt po 1668 r.⁶³ Osobliwością tej mapy jest jej zachodnia orientacja, podczas gdy wszystkie poprzednio opisane mapy mają orientację północną. Na mapie de Wita – stanowiącej miedzioryt kolorowany o formacie 525 x 444 mm i skali ok. 1:1.900.000 – są wyraźnie zaznaczone granice należącej do województwa trockiego ziemi lidzkiej, takie jak na mapie Sansona z 1665 r. Taki sam jest tu również zestaw rzek i miejscowości.

Znacznie uboższa w szczegóły jest następna, wydana w Rzymie w 1688 r. mapa: *Stati della corona di Polonia diversa nelle sue principali provincie e palatinati*, stanowiąca dokonaną przez Giovanniego Giacoma Rossiego przeróbkę mapy Guglielma Sansona. Jest to miedzioryt kolorowany o skali 1:2.850.000 i wymiarach 563 x 424 mm⁶⁴. Obraz interesującego nas terenu jest tu identyczny jak na mapie Sansona z 1655 r.

Kilka następnych map pozostawało pod wpływem prac kartograficznych, których autorem był Guillaume le Vasseur de Beauplan, francuski inżynier wojskowy i kartograf, pozostający w latach 1630–1647 w służbie polskiej. Głównym

jego dziełem kartograficznym była wielka, szczegółowa mapa Ukrainy, oprócz niej jednak Beauplan narysował małą (w skali 1:6.700.000) mapę *Nova totius Regni Poloniae Magnique Ducatus Lithuaniae delineatio*, zamieszczoną w 1656 r. w *Polonii* Szymona Starowolskiego, a następnie zmniejszoną do skali 1:13.000.000 i wrytowaną przez Wilhelma Hondiusa w Gdańsku w 1652 r.⁶⁵

Na podstawie mapy Polski Beauplana powstały dwie mapy będące dziełem Jakuba Sandrarta (1603–1708), który studiował rytownictwo u Wilhelma Hondiusa w Gdańsku, a następnie założył w Norymberdze własny zakład grawerski. W 1687 r. Sandrart wydał w Sulzbachu pracę pt. *Des Königreichs Polen Lands-Staats-und Zeitbeschreibung... sambt vielen ungemeynen grossen und kleinen Land-Charten*, dołączając do niej m.in. mapę dawnej Polski i osiem niewielkich mapek opracowanych na podstawie mapy Polski Beauplana. Jedna z nich nosi tytuł: *Magnus Ducatus Lithuaniae et Russia Alba*⁶⁶.

Następnie Sandrart połączył wszystkie te części tworząc mapę *Nova totius regni Poloniae Magnique Ducatus Lithuaniae cum suis palatinatibus ac confiniis exacta delineatio per G. le Vasseur de Beauplan... Jacobus Sandrart sculpsit Norimbergae*⁶⁷.

Obie przytoczone tu mapy Sandrarta są niedatowane, ponieważ jednak druga z nich dedykowana jest królowi polskiemu Augustowi II, trzeba jej powstanie umieścić pomiędzy rokiem 1697 (wstąpienie Augusta II na tron polski) i 1708 (śmierć Jakuba Sandrarta). Na obu mapach interesujący nas teren ziemi lidzkiej należy do województwa trockiego i zaznaczono na nim tylko dwie miejscowości: Lidę i Bielicę.

Około 1700 r. drukarz amsterdamski Karol Allard opublikował w swym atlasie (Atlas major) mapę *Regni Poloniae, Magni Ducatus Lithuaniae caeterarumque regi Poloniae subditarum regionum tabula in omnes suos ducatus, palatinatus etc. divisa et in lucem edita*. Mapa ta, mająca format 580 x 500 mm, stanowi kolejną filiację mapy Beauplana, a teren ziemi lidzkiej, należącej do „Trocensis palatinatus et castel[ania]” posiada na niej trzy opisane rzeki (Żyżmę, Dzitwę i Kotrę) i trzy miejscowości (Lidę, Nowy Dwór i Bielicę)⁶⁸.

Nieco bogatsza treść, zwłaszcza jeśli chodzi o miejscowości (są tu, obok Lidy i Bielicy, Wasiliszki, Iszczoźna, Raduń i Dubicze, brak natomiast Nowego Dworu) jest wydana około 1702 r. mapa nosząca obiecujący tytuł *La Pologne dressée sur ce qu'en ont donné Starowolsk⁶⁹, Beauplan, Hartknoch⁷⁰ et autres auteurs, rectifiée par les observations d'Hevelius⁷¹ etc., par Guillaume del'Isle⁷², geographe de l'Academie Royale des Sciences à Paris⁷³*. Jest to kolejna mapa powstała przede wszystkim pod wpływem Beauplana, natomiast wykorzystanie w niej obserwacji Heweliusza Karol Buczek uznał za „czczę przechwałkę” ze względu na znaczny na mapie Delisla błąd w określaniu długości geograficznej Gdańska, w którym żył i pracował Heweliusz⁷⁴.

Natomiast udaną przeróbką mapy Radziwiłła-Makowskiego jest *Magni Ducatus Lithuaniae in suos palatinatus et districtus divisus, delineatus a reverendo*

*domino Ioanne Nieprecki Societatis Iesu, simulque exactione locorum positione quantum fieri potuit correctus a Tobia Majero. Norimbergae, impensis Homaniarum heredum 1749*⁷⁵. Autor mapy, Jan Nieprzecki (1718–1750) wstąpił do zakonu jezuitów w 1733 r. Po studiach z zakresu filozofii i teologii wykładał w kolegiach w Nowogródku, Nieświeżu, Płocku, Grodnie i Łomży⁷⁶. Jego mapa (miedzioryt w skali 1:1.600.000 i formacie 543 x 472 mm) została poprawiona i uzupełniona przez wybitnego matematyka i astronoma niemieckiego Tobiasza Mayera starszego (1723–1762), pracującego w tym czasie w norymberskiej firmie kartograficznej spadkobierców Jana Chrzyciela Homanna⁷⁷.

Na mapie Nieprzeckiego pojawia się po raz pierwszy napis POWIAT LIDZKI i dokładnie zaznaczone jego granice. Biegają one Niemnem od ujścia do niego Gawji (bez nazwy) do ujścia Turji (bez nazwy), następnie Turją do jej źródeł, stąd suchą granicą do Kotry (Kotra). Następnie Kotrą, Naczą (bez nazwy) i suchą granicą od źródeł Naczy do Mereczanki (MERECZ) w rejonie Przelajów (PRE-LAIE), Mereczanką do ujścia Solczy (bez nazwy), Solczą do jej źródeł, a stąd suchą granicą do źródeł Gawji (bez nazwy) i Gawją aż do jej ujścia do Niemna. Nie należą więc do powiatu lidzkiego znane z kilku poprzednich map tereny między Solczą i Mereczanką z Turgielami i Solecznikami, jest natomiast nie wchodzący na wcześniejszych mapach w skład ziemi lidzkiej obszar między Żyżmą i Gawją, na którym znajdują się cztery miejscowości: Dziewieniszki, Gieranony, Sobotniki (SOBOLNIKI) i Lipniszki (LIPINSZKI). Poza tym na mapie Nieprzeckiego znajdują się na terenie ziemi lidzkiej te same miejscowości, co na mapie Radziwiłła-Makowskiego, brak jedynie Koniawy, która znalazła się – skutkiem przeprowadzenia granicy Naczą – w sąsiednim powiecie grodzieńskim. Na mapie Nieprzeckiego pojawiła się natomiast na terenie ziemi lidzkiej Jelnia, której nie było u Radziwiłła-Makowskiego.

Nowy obraz interesującego nas terenu otrzymujemy na narysowanej w 1766 r., najprawdopodobniej przez Karola Perthéesa⁷⁸, a następnie „wyszytychowanej – jak stwierdził Karol Buczek – bardzo brzydki”⁷⁹ w 1770 r. przez Bartłomieja Folino⁸⁰ mapie *Carte générale et nouvelle de toute la Pologne, du Grand Duché de Lithuanie et des pays limitrofes... gravée par B. Folin, capitaine au Corps d'Artillerie de la Couronne de Pologne à Varsovie*⁸¹. Na mapie tej, stanowiącej miedzioryt w skali 1:1.220.000 i formacie 975 x 830 mm, powiat lidzki, należący tym razem do województwa wileńskiego, ma granice zbliżone do tych, jakie widzieliśmy na mapie Nieprzeckiego, z tą różnicą, że na jego terenie znajduje się Koniawa, a poza nim – na zachodzie – przeniesiona błędnie na lewy brzeg Kotry Ostryna, – na wschodzie zaś – Dziewieniszki, przy czym Gawja nosi tu nazwę RAWIE FI[UVIUS], podobnie jak Lidzieja (RAWI FL[UVIUS]).

Dużą i pozytywną nowość stanowi zaznaczenie na tej mapie dwóch dróg, wiodących z Grodna na wschód i leżących przy nich miejscowości. Szlak północny wiedzie z Grodna przez Ostrynę – Stodolany – Korewicze (KARIEWICZ) – Wasiliszki (WASLASKI) – Dziegiciany (DECHZIERI) – Papiernię (PAPIEMICE)

– Dylewo (DYLIEWO) – Mejry – Myto – Cibory (CYBA) – Lidę – Dubrownę – Berdówkę (BIERDOWLE) – Ścigany (CIGANY) – Lipniszki – Nackowicze (NACOWICZI) – Borowiki – Subotniki – Rybaki – Żenisław do Trab i dalej na wschód przez Mińsk i Borysów do Smoleńska. Szlak południowy wyrusza również z Grodna i wiedzie do Skidla, a stąd do Żołudka dwoma odnogami: północną i południową. Północna przekracza granicę między powiatem grodzieńskim i lidzkim pomiędzy Kamionką i Szczuczynem, aby przez Kosariesy (OSARIES) dotrzeć do Żołudka (ZOLUDER). Odnoża południowa przekracza granicę koło Różanki (ROSANK) dążąc wprost do Żołudka, skąd jeden już trakt wiedzie przez Suszoną – Bucielki (BUCELCY) i Zblany (SBLIANSA) do Bielicy, gdzie przekracza graniczny Niemen, aby przez Nowogródek – Nieśwież – Słuck podążyć do Rohaczewa nad Dnieprem.

Pojawienie się tych dróg i tak gęste ich obsadzenie miejscowościami należy – jak sądzę – łączyć z faktem, że domniemany autor mapy Folina, Karol Perthées, przygotowywał w tym czasie opracowanie wydanej później w 1773 r. w skali 1:4.700.000 *Carte générale et itinéraire de Pologne*, obejmującej przede wszystkim drogi pocztowe⁸² i rozporządzał zebranymi w tym celu opisami tras.

Poza wymienionymi drogami i wytyczającymi je nazwami miejscowymi, na mapie Perthéesa-Folina znajduje się zestaw miejscowości znanych nam z mapy Radziwiłła-Makowskiego (brak tylko Krupy i Iszczołnej), uzupełniony jedynie w czterech punktach, które stanowią: Jelna, Bieniakonie (BONIAKONIE), Dokudowo (BEHATOWO) oraz Miław (MILLAW).

W tym samym 1770 r., w którym została opublikowana wrytowana przez Bartłomieja Folina mapa Polski, powstała rękopiśmienna mapa *Polonia secundum legitimas projectionis stereographicæ regulas et iuxta recentissimas observationes adhibitis* Karola Perthéesa, zachowana do naszych czasów jedynie w postaci dokonanych w okresie międzywojennym negatywów fotograficznych w skali oryginału, co umożliwiło jej wydanie drukiem w 1987 r.⁸³

Na mapie tej zaznaczone są granice województw, z czego wynika, że należąca do województwa wileńskiego ziemia lidzka ma bardzo wyraźną granicę zachodnią (z województwem trockim) i południową (z województwem nowogródzkim), natomiast nie są zaznaczone jej granica wschodnia (z powiatem oszmiańskim) i północna (z powiatem wileńskim). Jeżeli przyjąć, że granica wschodnia biegła Gawją, a północna Solczą i Merczanką, to można stwierdzić, że na terenie ziemi lidzkiej Perthées umieścił poważną liczbę ponad stu miejscowości, w tym 15 o większych sygnaturach i napisach oznaczających miasta i miasteczka. Są to: Błotne, Żyrmuny, Dubicze, Lipniszki, Lida, Zabłóć, Myto, Białogród, Nowy Dwór, Wasiliszki, Ostryna, Bielica, Szczuczyn, Żołudek i Różanka. Uderza przy tym duża dokładność pisowni większości tych nazw, rzadko odbiegającej od ustalonej w XIX i XX w. Z rzek opisane są Turja, Dzitwa (DYTWA), Żyżma (ZYŻNA), Gawja i Merczanka (MERCZ).

Ostatnią z rozważanych tu przeze mnie pozycji stanowią mapy atlasu, który ukazał się w Paryżu w tragicznym dla Polski roku 1772 jako *Carte de Pologne divisée par provinces et palatinats et subdivisée par districts... dédiée a son altesse le prince... Joseph Alexandre Jabłonowski, palatin de Novogrod... associé à l'Académie Royale des Sciences de Paris, par son très humble obeissant serviteur J.A.B. Rizzi-Zannoni... géographe de la marine de France*⁸⁴.

Giovanni Antonio Rizzi-Zannoni (1731–1814), włoski kartograf, geograf króla Sycylii, członek Akademii Nauk w Getyndze, pracując w służbie Józefa Aleksandra ks. Jabłonowskiego (1711–1777), wojewody nowogródzkiego, dokonał ostatecznego opracowania mapy Polski w skali 1:692.000. Było to ukoronowanie prac prowadzonych z inicjatywy Jabłonowskiego od 1740 r. przy współudziale znanych kartografów, m.in. Saint-Hilaire'a i Franciszka Floriana Czakiego. W rezultacie mapa Jabłonowskiego-Zannoniego, mająca postać atlasu złożonego z 24 miedziorytowych kart w formacie 525 x 335 mm, stanowi zamknięcie etapu rozwoju kartografii ziem polskich poprzedzającego szczegółowy pomiar kraju.

Interesujący nas teren mieści się na czterech arkuszach mapy Jabłonowskiego-Zannoniego. Są to arkusze nr 6, 7, 10 i 11, obejmujące m.in. województwa trockie i wileńskie. Jest na nich wyraźnie zaznaczona granica ziemi lidzkiej. Biegnie ona Niemnem od ujścia Gawji aż do miejscowości Głębozca, stąd do Turji w rejonie Pajówki, następnie Turją aż do jej źródeł, stąd do Kotry w rejonie Kaniówki (z pozostawieniem Ostryny w sąsiednim powiecie grodzieńskim), następnie Kotrą aż do jej źródeł w rejonie Koniuch i Koniawy. Dalej następuje odcinek suchej granicy aż do rzeki Solczy w pobliżu Olkiennik, pozostających w województwie trockim. Rzeka Solcza dzieli tradycyjnie powiat lidzki od powiatu wileńskiego, co nie zostało na mapie zaznaczone odpowiednią sygnaturą⁸⁵, na którą natrafiamy dopiero u źródeł Solczy, skąd biegnie na południe do pobliskich źródeł Żyzmy, a następnie Żyzmą do jej ujścia do Gawji i Gawją do jej ujścia do Niemna.

Na terenie powiatu lidzkiego znajduje się na mapie Jabłonowskiego-Zannoniego 6 opisanych rzek (Niemen, Gawja, Żyzma, Dzitwa, Turja i Solcza) oraz 93 miejscowości, w tym 20 opisanych większą czcionką (Bieniakonie, Koniawa, Błotna, Nacza, Żyrmuny, Turejsk, Dubicze, Krupa, Lida, Zabłoc, Miław, Wasiliszki, Lebioda, Kamionka, Żołudek, Różanka, Szczuczyn, Białogród, Jelna i Bielica) i trzy nazwy szczególne: klasztor Szydelniki, Karcz w lesie i Las Lidzki. Zwraca przy tym uwagę różnicowanie sygnatur miejscowości oraz zaznaczenie lasów i bagien. Istotne znaczenie mają szlaki komunikacyjne. Przez nasz teren przebiega na mapie Jabłonowskiego-Zannoniego tylko jedna równoleżnikowa droga, która idąc z Grodna wkracza na ziemię lidzką koło Kamionki i biegnie przez Jelną – Szczuczyn – Żołudek – Suszoną – Bucilki – Zblane do Bielicy, koło której przekracza graniczny Niemen, dążąc do Nowogródka. Ponadto północno-wschodni skrawek ziemi lidzkiej przecina trakt, biegnący z Nowogródka do Wilna przez Dziewieniszki (w powiecie oszmiańskim), Kolwieliszki (w powiecie lidzkim) i Soleczniki (w powiecie wileńskim).

Prześledziwszy w ten sposób rozwój kartograficznego obrazu ziemi lidzkiej na przestrzeni trzech wieków, można podsumowując stwierdzić, że temat ten stanowi jedynie przeprowadzoną na niewielkim, wybranym terenie egzemplifikację szerszego problemu, jakim jest rozwój kartografii Wielkiego Księstwa Litewskiego, przedstawiony z wielkim znanstwem i wnikliwością w znanej pracy profesora Stanisława Alexandrowicza⁸⁶.

Ograniczenie tematu do jednej tylko ziemi lidzkiej pozwoliło na zdanie sobie sprawy jakie odzwierciedlenie znalazły poszczególne etapy rozwoju kartografii na tym terenie. Po mających jeszcze średniowieczne cechy przeróbkach mapy Mikołaja z Kuzy, na których pojawia się już w latach 1507–1508 i 1513 nazwa Lidy, spotykamy mapy pozostające pod wpływem cennych, ale zachowanych dziś tylko we fragmentach dzieł kartograficznych Bernarda Wapowskiego z lat 1526–1528. Są to mapy Wacława Grodeckiego i kontynuatora jego prac Andrzeja Pograbki, a także powstałe w związku z wojnami Batorego mapy Strubicza i Sarnickiego, oraz mapa Gerarda Merkatora z 1595 r., stanowiąca podsumowanie wielu wcześniejszych prac kartograficznych. Nie zawierają one granic ziemi lidzkiej, a z leżących w niej miejscowości są na nich jedynie Wasiliszki, Szczuczyn, Różanka i Raduń, podczas gdy Lida znajduje się (po raz pierwszy od przeszło 70 lat) tylko na mapie Sarnickiego.

Nowy etap rozwoju kartografii interesującego nas terenu rozpoczyna zachowana w wydaniu z 1613 r. mapa Radziwiłła-Makowskiego, na której zaznaczono po raz pierwszy zachodnią i wschodnią granicę ziemi lidzkiej, podczas gdy naturalne granice: południowa (Niemen) i północna (Solcza) nie są oznakowane. Na tym terenie znajduje się 7 opisanych rzek i 21 miejscowości. Pod wpływem tej mapy powstały w XVII i pierwszej połowie XVIII w. mapy Mikołaja i Wilhelma Sansonów, Jakuba Sandrarta, Karola Allarda i Wilhelma Delisla. Szczególną rolę odegrała tu, ze względu na wprowadzenie na niej po raz pierwszy pełnej granicy powiatu lidzkiego – mapa Jana Nieprzeckiego z 1749 r., zamykająca ten etap rozwoju kartografii naszego obszaru.

Ostatni okres tego rozwoju w pierwszej Rzeczypospolitej charakteryzuje pojawienie się dwóch dzieł kartograficznych, stanowiących wynik wieloletnich samodzielnych prac. Pierwszą jest mapa Polski Karola Perthéesa o dwóch wersjach z 1770 r.: rękopiśmiennej i wrytowanej przez Bartłomieja Folina, a drugą mapa Jabłonowskiego-Zannoniego, wydana w postaci atlasu w 1772. Obie zawierają znacznie bogatszy i dokładniejszy obraz ziemi lidzkiej (m.in. około 100 miejscowości) niż wszystkie dotychczasowe mapy, ale i one nie są pozbawione błędów i nieścisłości, które zostaną usunięte dopiero w wyniku przeprowadzonych w późniejszych okresach szczegółowych zdjęć topograficznych, do których dojdzie w zupełnie innych, porozbiorowych warunkach. Problem ten mógłby stanowić temat odrębnego studium.

18. Raduń						✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓					✓		✓
19. Różanka				✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓		✓			✓		✓
20. Soleczniki									✓	✓	✓	✓	✓	✓		✓	✓		✓
21. Subotniki									✓	✓	✓	✓	✓	✓			✓		✓
22. Szczuczyn				✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓			✓		✓
23. Turejsko										✓	✓	✓	✓	✓			✓		✓
24. Turgiele										✓	✓	✓	✓	✓			✓		✓
25. Wasiliszki				✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓			✓		✓
26. Wawiórka										✓	✓	✓	✓	✓			✓		✓
27. Zabłoc																			✓
28. Żohudek																			✓
29. Żyrmuny				✓						✓	✓	✓	✓	✓			✓		✓

A – 1507 N. Cusanus / M. Beneventano
 B – 1513 N. Cusanus / M. Waldseemüller
 C – 1568 G. di Gastaldi
 D – 1570 W. Grodecki
 E – 1570 A. Pograbka
 F – 1587 S. Sarnicki
 G – 1589 M. Strubicz
 H – 1595 W. Grodecki / A. Pograbka
 I – 1595 G. Merkator
 J – 1613 M. K. Radziwiłł / T. Makowski

L – 1654 P. Duval
 M – 1655 N. Sanson
 N – 1665 N. Sanson
 O – 1668 F. de Witt
 P – 1687 J. Sandrart
 Q – 1688 G. Sanson / G. Rossi
 R – 1697 G. Beauplan / J. Sandrart
 S – 1700 C. Allard
 T – 1702 G. Delisle
 U – 1749 J. Nieprzecki

**Miejscowości ziemi lidzkiej znajdujące się na mapach z lat 1507–1749
i ich obecność na mapach W.I.G. 1 : 100.000 z lat 1923–1932**

Miejscowość	Pas	Stup	Nazwa mapy
1. Białogród	33	40	Lida
2. Bielica	34	40	Bielica
3. Błotno (Woronów)	32	40	Ejszyszki
4. Dubicze	32	39	Marcinkańce
5. Dziewieniszki	32	41	Lipniszki
6. Ejszyszki	32	40	Ejszyszki
7. Gieranony	32	41	Lipniszki
8. Iszczołna	34	40	Bielica
9. Jelna	34	41	Nowogródek
10. Koniawa	32	39	Marcinkańce
11. Krupa	33	40	Lida
12. Lebioda	34	40	Bielica
13. Lida	33	40	Lida
14. Lipniszki	32	41	Lipniszki
15. Nacza	32	40	Ejszyszki
16. Nowy Dwór	33	39	Nowy Dwór
17. Ostryna	34	39	Różanka
18. Raduń	32	40	Ejszyszki
19. Różanka	34	39	Różanka
20. Soleczniki	31	41	Soleczniki
21. Subotniki	32	41	Lipniszki
22. Szczuczyn	34	39	Różanka
23. Turejsk	35	40	Wiązowiec
24. Turgiele	31	41	Soleczniki
25. Wasiliszki	33	40	Lida
26. Wawiórka	33	40	Lida
27. Zabłoc	33	39	Nowy Dwór
28. Żołudek	34	40	Bielica
29. Żyrmuny	32	40	Ejszyszki

PRZYPISY

¹ Bolesław Olszewicz, *Kartografia polska XV i XVI wieku (przegląd chronologiczno-bibliograficzny)*, Lwów-Warszawa 1930 (skrót: Olszewicz, *Kartografia XV i XVI*); tenże, *Kartografia polska XVII wieku (przegląd chronologiczno-bibliograficzny)*, tamże 1931 (skrót: Olszewicz, *Kartografia XVII*); tenże, *Kartografia polska XVIII wieku (przegląd chronologiczno-bibliograficzny)*, tamże 1932 (skrót: Olszewicz, *Kartografia XVIII*).

- ² Karol Buczek, *Dzieje kartografii polskiej od XV do XVIII wieku. Zarys analityczno-syntetyczny*, Wrocław 1963 (skrót: Buczek, *Dzieje*).
- ³ Stanisław Alexandrowicz, *Rozwój kartografii Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku*. Wydanie II poprawione i uzupełnione, Poznań 1989 (skrót: Alexandrowicz, *Rozwój*).
- ⁴ *Centralny katalog zbiorów kartograficznych w Polsce*, pod red. Mariana Łodyńskiego i Teresy Paćko, t. I–IV, Warszawa 1961–1968.
- ⁵ *Katalog dawnych map Rzeczypospolitej Polskiej w kolekcji Emeryka Hutten-Czapskiego i w innych zbiorach*, t. I, *Mapy XV–XVI wieku*, oprac. Wojciech Kret, Wrocław 1978 (skrót: *Katalog I*); t. II, *Mapy XVII wieku*, oprac. Teresa Paćko, Danuta Stachnal-Talanda, Ewa Gołąb-Jankowska, Wrocław 1992 (skrót: *Katalog II*).
- ⁶ Lucyna Kublin, Barbara Majewska, Małgorzata Tomaszewska, *Mapy ziem polskich kartografów niderlandzkich XVI i XVII w.*, Warszawa 1987 (skrót: *Kublin et al.*)
- ⁷ *Materiały po historii ruskiej kartografii*, Wypusk 1, *Karty wsiej Rossii i jużnych jeja obłastiej do połowiny XVII wieka*, Kijew 1899 (skrót: *Kordt I*); toż, Wypusk 2, *Karty wsiej Rossii i zapadnych jeja obłastiej do końca XVII wieka*, sobrał W[eniamin] Kordt, Kijew 1910 (skrót: *Kordt II*).
- ⁸ Miedzioryt w skali ok. 1:4.000.000 i formacie 512 x 380 mm. Olszewicz, *Kartografia XV i XVI*, s. 11; Buczek, *Dzieje*, s. 17–23 i reprodukcja na tablicy VI; Alexandrowicz, *Rozwój*, s. 31–37 i reprodukcja nr 2.
- ⁹ *Lexicon der Renaissance*, herausgegeben von Günter Gurst, Siegfried Hoyer, Ernst Ullmann und Christa Zimmermann, Leipzig 1989 (skrót: *LdR*), s. 185–186.
- ¹⁰ Alexandrowicz, *Rozwój*, s. 34; Lucyna Szaniawska, *Sarmacja na mapach Ptolemeusza w edycjach jego „Geografii”*, Warszawa 1993.
- ¹¹ Alexandrowicz, *Rozwój*, s. 33.
- ¹² L.A. Birkenmajer, *Marco Beneventano, Kopernik, Wapowski a najstarsza karta topograficzna Polski*. „Rozprawy Wydziału Matematyczno-Przyrodniczego Akademii Umiejętności w Krakowie”, t. XLI (1901), s. 154 nn i odbitka, s. 1–87. W pracy tej znajduje się dobra reprodukcja mapy z lat 1507 i 1508.
- ¹³ Tamże, s. 16–21.
- ¹⁴ Olszewicz, *Kartografia XV i XVI*, s. 9–10.
- ¹⁵ Buczek, *Dzieje*, s. 28 i przypis 53.
- ¹⁶ Tamże, s. 18. Długosz przebywał we Włoszech w latach 1436, 1444–1449 i 1450–1451, *Historia nauki polskiej* pod red. Bogdana Suchodolskiego, t. VI, *Dokumentacja bio-bibliograficzna. Indeks biograficzny tomu I i II*, oprac. Leszek Hajdukiewicz, Wrocław 1974 (skrót: *HNP VI*), s. 126–127.
- ¹⁷ Alexandrowicz, *Rozwój*, s. 31, 33–37.
- ¹⁸ *LdR*, s. 759.
- ¹⁹ Drzeworyt w formacie 544 x 380 mm. Olszewicz, *Kartografia XV i XVI*, s. 12; Buczek, *Dzieje*, s. 22 i przypis 50; reprodukcja: *Kordt I*, tabl. II.
- ²⁰ *HNP VI*, s. 713.
- ²¹ *HNP VI*, s. 724–725.
- ²² Olszewicz, *Kartografia XV i XVI*, s. 13–14; Buczek, *Dzieje*, s. 28–31; Alexandrowicz, *Rozwój*, s. 38–57.
- ²³ *LdR*, s. 517.
- ²⁴ *HNP VI*, s. 201.
- ²⁵ *LdR*, s. 521.
- ²⁶ *Poloniae finitimarumque locorum descriptio, auctore Wenceslao Godreccio Polono*; Olszewicz, *Kartografia XV i XVI*, s. 19–20; Buczek, *Dzieje*, s. 32–33; Alexandrowicz, *Rozwój*, s. 63–65. Reprodukcja: *Kordt II*, tabl. XXI; *Kublin et al.*, s. 23–24 i reprodukcja nr 3.

- ²⁷ Por. Buczek, *Dzieje*, s. 43 (w odniesieniu do mapy Strubicza).
- ²⁸ Kublin *et al.*, s. 23–52, nr 7, 12, 13, 15, 20, 28, 33, 40, 48, 50 i 57.
- ²⁹ HNP VI, s. 525–526.
- ³⁰ LdR, s. 468.
- ³¹ Olszewicz, *Kartografia XV i XVI*, s. 21; Buczek, *Dzieje*, s. 35–36; Alexandrowicz, *Rozwój*, s. 65; Kublin *et al.*, s. 235–236. Reprodukacja: *Kordt I*, tabl. XXIII.
- ³² Alexandrowicz, *Rozwój*, s. 72, przypis 31.
- ³³ Kublin *et al.*, s. 55–56. Reprodukacja: *Kordt II*, tabl. XXIV.
- ³⁴ Buczek, *Dzieje*, s. 26, 28 i 34; Alexandrowicz, *Rozwój*, s. 46–47, 49 i 71. Reprodukacja: *Kordt I*, tabl. XXII.
- ³⁵ Buczek, *Dzieje*, s. 34.
- ³⁶ Alexandrowicz, *Rozwój*, s. 49, przypis 12.
- ³⁷ Reprodukacja: *Kordt II*, tabl. XXII.
- ³⁸ Temat ten przedstawił obszernie Karol Buczek, *Kartografia polska w czasach Stefana Batorego*, „Wiadomości Służby Geograficznej” 1933, zeszyt 2, s. 69–121.
- ³⁹ HNP VI, s. 331–332.
- ⁴⁰ HNP VI, s. 655; *Bibliografia literatury polskiej „Nowy Korbut”*, t. III, Warszawa 1965, s. 292–293.
- ⁴¹ HNP VI, s. 7–8.
- ⁴² Por. Janina Nowakowa, „*Księgi o rycerskich rzeczach a sprawach wojennych*” w tłumaczeniu Macieja Strubicza z 1561 r., „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. XXVIII (1985), s. 71–87.
- ⁴³ Olszewicz, *Kartografia XV i XVI*, s. 22–23; Buczek, *Dzieje*, s. 39–40 i 42–44; Alexandrowicz, *Rozwój*, s. 67–70. Reprodukacja: *Kordt II*, tabl. XI.
- ⁴⁴ HNP VI, s. 590–591; „*Nowy Korbut*”, t. III, s. 216–223.
- ⁴⁵ Olszewicz, *Kartografia XV i XVI*, s. 24; Buczek, *Dzieje*, s. 35, 38 i 40 oraz tenże, *Kartografia polska w czasach Stefana Batorego*, s. 97–115.
- ⁴⁶ LdR, s. 468.
- ⁴⁷ Olszewicz, *Kartografia XV i XVI*, s. 25; Buczek, *Dzieje*, s. 37, 43–44; Alexandrowicz, *Rozwój*, s. 70–74. O Merkatorze: Kublin *et al.*, s. 228–230; o mapie z 1595 r.: tamże s. 142–144. Reprodukacja: *Kordt II*, tabl. X.
- ⁴⁸ Olszewicz, *Kartografia XV i XVI*, s. 25–26; tenże, *Kartografia XVII*, s. 9; Buczek, *Dzieje*, s. 47–50; Alexandrowicz, *Rozwój*, s. 75–136. Reprodukacja: *Kordt II*, tabl. XIII i XIV.
- ⁴⁹ HNP VI, s. 557.
- ⁵⁰ HNP VI, s. 394.
- ⁵¹ Stanisław Alexandrowicz, *Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego Tomasza Makowskiego z 1613 r. tzw. „radziwiłłowska” jako źródło do dziejów Litwy i Białorusi*, „Studia Źródłoznawcze”, t. X (1965), s. 33–67; tenże, *Rozwój*, s. 75–136.
- ⁵² *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach polskich i litewskich 1564–1995*, Kraków 1996, s. 60.
- ⁵³ Przy identyfikacji nazw miejscowości pomocna była mapa zamieszczona w artykule Stanisława Alexandrowicza, *Zaludnienie miasteczek Litwy i Białorusi w XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, t. XXVII (1965), Poznań 1966, s. 35–67, mapa po s. 72.
- ⁵⁴ Kublin *et al.*, s. 221–222.
- ⁵⁵ Reprodukacja: *Kordt II*, tabl. XVIII. Por. Kublin *et al.*, s. 176–178 – w odniesieniu do tejże mapy w atlasie Henryka Hondiusa wydanym w Amsterdamie w 1636 r.
- ⁵⁶ *Katalog II*, s. 109.
- ⁵⁷ Por. niżej s. 64–65.
- ⁵⁸ *Katalog II*, s. 102.
- ⁵⁹ Buczek, *Dzieje*, s. 49 przypis 155, s. 66–67; Alexandrowicz, *Rozwój*, s. 138–140; *Katalog II*, s. 101–102.

- ⁶⁰ Skala 1:3.000.000, format 590 x 440 mm; Buczek, *Dzieje*, s. 66; *Katalog II*, s. 106–109. Reprodukacja: *Kordt II*, tabl. XLII.
- ⁶¹ Alexandrowicz, *Rozwój*, s. 139–140.
- ⁶² Reprodukacja: Alexandrowicz, *Rozwój*, tabl. 18.
- ⁶³ *Katalog II*, s. 161–163 i reprodukacja nr 38.
- ⁶⁴ Buczek, *Dzieje*, s. 66; *Katalog II*, s. 180–181 nr 268. Reprodukacja: *Kordt II*, tabl. XLIII i tekst na s. 26.
- ⁶⁵ HNP VI, s. 28–29; Olszewicz, *Kartografia XVII*, s. 119–120 i 124–125; Buczek, *Dzieje*, s. 60; Alexandrowicz, *Rozwój*, s. 138; *Katalog II*, s. 112–113.
- ⁶⁶ Reprodukacja: *Kordt II*, tabl. XXX i s. 24–25.
- ⁶⁷ Reprodukacja: *Kordt II*, tabl. XXXV.
- ⁶⁸ Buczek, *dzieje*, s. 68 i 74. Reprodukacja: *Kordt II*, tabl. XXXVI i s. 25.
- ⁶⁹ Chodzi zapewne o mapę dołączoną do wydanej w 1656 r. *Polonii* Szymona Starowolskiego (patrz wyżej s. 74).
- ⁷⁰ Jan Krzysztof Hartknoch (1644–1687), profesor Gimnazjum Toruńskiego, autor prac o historii Polski i Prus. HNP VI, s. 215–216.
- ⁷¹ Jan Heweliusz (1611–1687), astronom gdański. HNP VI, s. 232–233.
- ⁷² Wilhelm Delisle (1675–1726) geograf i kartograf francuski.
- ⁷³ Buczek, *Dzieje*, s. 66, 68–69; Alexandrowicz, *Rozwój*, s. 140. Reprodukacja: K. Skórewicz, *Ukraina w kartografii*, „Wiadomości Służby Geograficznej”, 1939, zeszyt I, tabl. X i Buczek, *Dzieje*, tabl. XXXII.
- ⁷⁴ Buczek, *Dzieje*, s. 65.
- ⁷⁵ Olszewicz, *Kartografia XVIII*, s. 22; Buczek, *Dzieje*, s. 51 i 68; Alexandrowicz, *Rozwój*, s. 140–151 i reprodukacja na tabl. 19.
- ⁷⁶ Stanisław Alexandrowicz, *Nieprzecki Jan*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. XXIII (1978), s. 46–47.
- ⁷⁷ Buczek, *Dzieje*, s. 68.
- ⁷⁸ Karol Hieronim de Perthées (1739–1814), wykształcony w berlińskim Korpusie Kadetów, pozostawał w latach 1763–1798 jako geograf i kartograf w służbie Stanisława Augusta Poniatowskiego. HNP VI, s. 504–505; Buczek, *Dzieje*, s. 80–91.
- ⁷⁹ Buczek, *Dzieje*, s. 77.
- ⁸⁰ Bartłomiej Folino (1730–1808), urodzony w Wenecji, kształcił się w malarstwie, w 1766 r. przybył do Warszawy, gdzie był w latach 1766–1768 nauczycielem rysunku w Szkole Rycerskiej, a później kapitanem w Korpusie Artylerii. HNP VI, s. 159.
- ⁸¹ Olszewicz, *Kartografia XVIII*, s. 46–47; Buczek, *Dzieje*, s. 42, 76–77, 79, 81–82. Reprodukacja *Rzeczpospolita. Mapa 1770. Służba Topograficzna WP*, b.d., oprac. Lucyna Kublin.
- ⁸² Buczek, *Dzieje*, s. 76–77 i 85.
- ⁸³ Olszewicz, *Kartografia XVIII*, s. 47; Buczek, *Dzieje*, s. 83–84; Jadwiga Madej, „*Polonia... 1770*” *Karola de Perthéesa na tle osiemnastowiecznej kartografii polskiej i krajów ościennych*, Warszawa 1987 z reprodukcją wszystkich 48 arkuszy w skali 1:934.000 i formacie 178 x 236 mm każdy; Stanisław Alexandrowicz, *Ziemia Wielkiego Księstwa Litewskiego na mapie Karola Perthéesa „Polonia” z końca XVIII w.* [w:] *Studia z dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVII wieku*, Poznań 1971; s. 187–217.
- ⁸⁴ Olszewicz, *Kartografia XVIII*, s. 50–52; Buczek, *Dzieje*, s. 78–80; *Wśród starych map i atlasów Biblioteki Narodowej w Warszawie*, Warszawa 1982, s. 164–165.
- ⁸⁵ Co więcej, napis POWIAT znajduje się na północ od Wilna, natomiast jego dalszy ciąg w postaci WIL, na karcie nr 6 bez dalszego ciągu na s. 7, umieszczony jest na południe od Solczy, a więc na terenie należącym tradycyjnie do powiatu lidzkiego.
- ⁸⁶ Patrz wyżej przypis 3.

The representation of the Lida region in Polish maps of the 16th-18th centuries

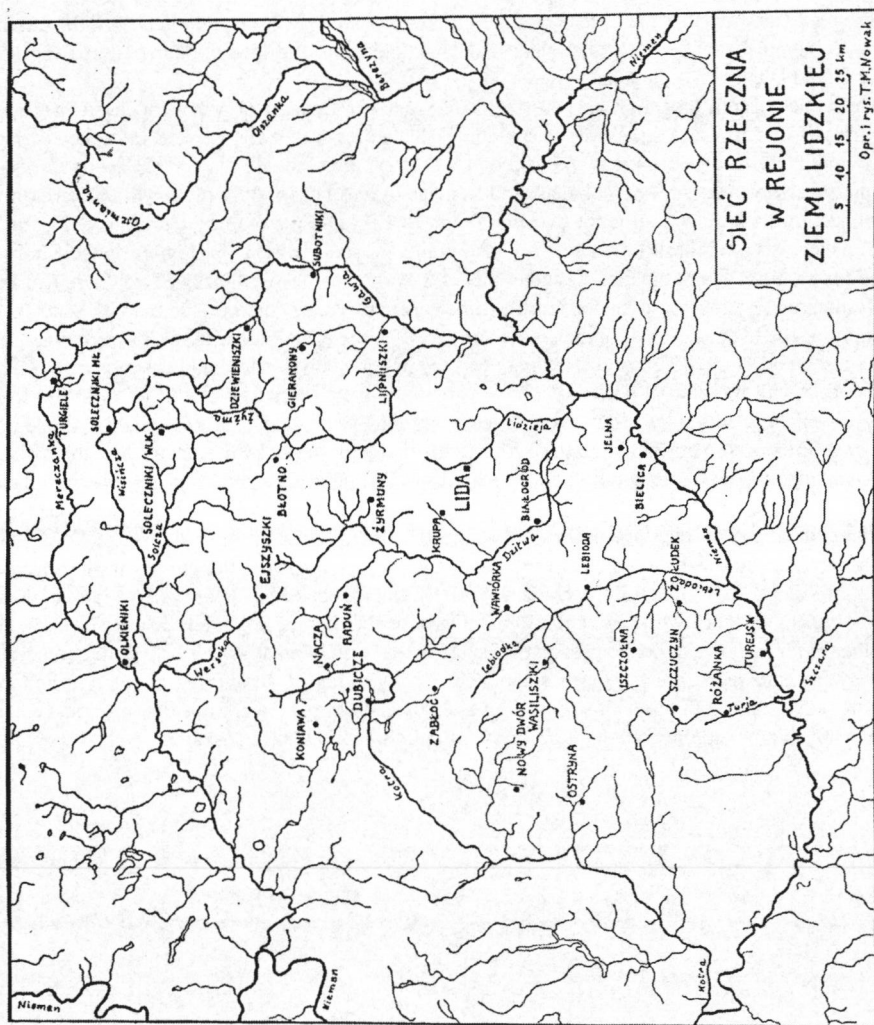
SUMMARY

The study of ways that the Lida region was represented in Polish maps of the 16th-18th centuries serves to exemplify, on the basis of a selected and restricted area, the development of the cartography of the Grand Duchy of Lithuania.

The name of Lidia appears as early as 1507-1508 and 1513 in maps which were based on the map of Nicholas of Cusa and still had some mediaeval features. Later maps were influenced by the cartographic works by Bernard Wapowski of 1526-1528: they include maps by Wacław Grodecki and his successor Andrzej Pogrąbka, as well as maps by Strubicz and Sarnicki, which were drawn in connection with the wars fought by king Stefan Batory, and the map by Gerardus Mercator of 1595, which was a synthesis of many earlier cartographic works. These maps did not show the borders of the Lida region, and of the localities contained is they only name Wasiliszki, Szczuczyn, Różanka and Raduń, while Lida was depicted (for the time in seventy years) only on the map by Sarnicki.

A new stage in cartography of the area was opened by the Radziwiłł-Makowski map, which has been preserved in its 1613 edition. This map was the first to show western and eastern border of the Lida region with the natural borders: southern (on the River Niemen) and northern (on the River Solcza) remaining unmarked. There were seven rivers and twenty-one localities named in the region. This map influenced maps drawn in the 17th and the first half of the 18th, such as those by Mikołaj and Wilhelm Sanson, Jakub Sandrat, Karol Allard and Wilhelm Delisle. A special role was played by the 1749 map of Jan Nieprzecki, which for the first time showed the full borders of the Lida district and marked the end of this stage in the development of the region's cartography.

The last stage of the development of the Lida region's cartography in the pre-partition Commonwealth of Poland and Lithuania was characterized by emergence of two major cartographic works, based on many years of work by their authors. One was the map of Poland by Karol Perthées, and the other the Jabłonowski-Zenonni map, published in the form of an atlas in 1772. Both contained a much richer and more precise representation of the Lida region (including about one hundred localities) than any of the previous maps, but even those two maps were not free of mistakes and imprecisions, removed only much later, following detailed topographic research.

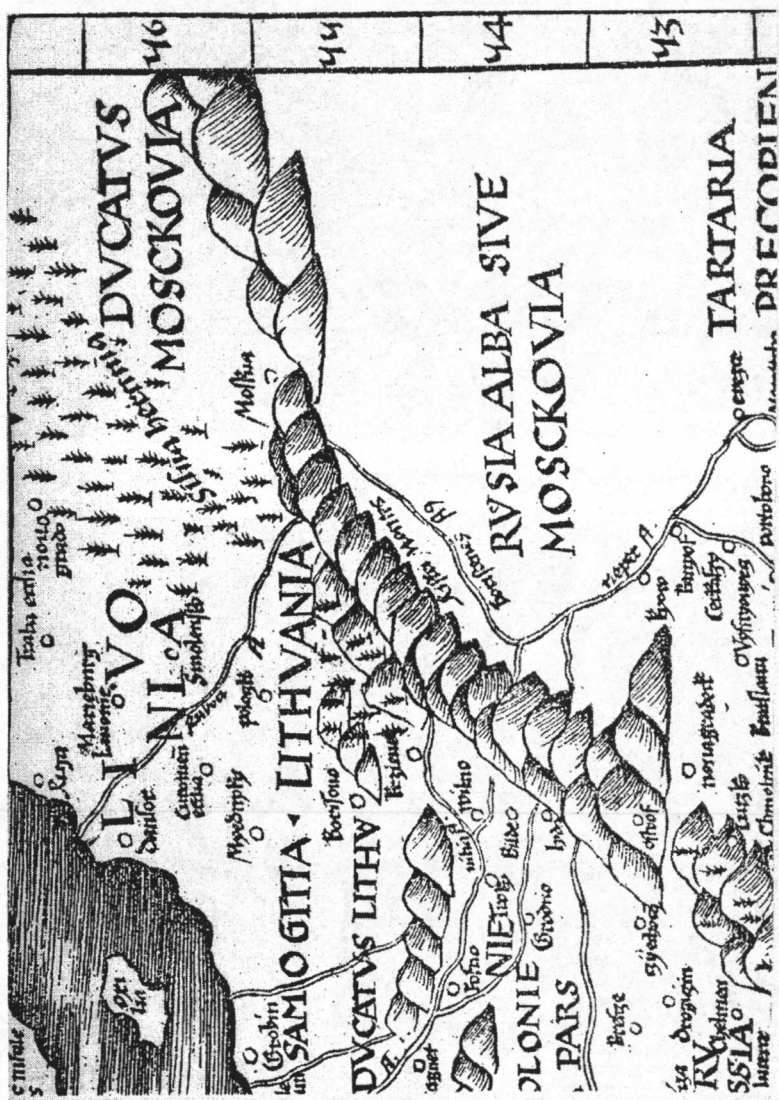

MIEJSCOWOŚCI ZIEMI LIDZKIEJ Z MAPY JANA NIEPRZECZNEGO Z 1749 ROKU

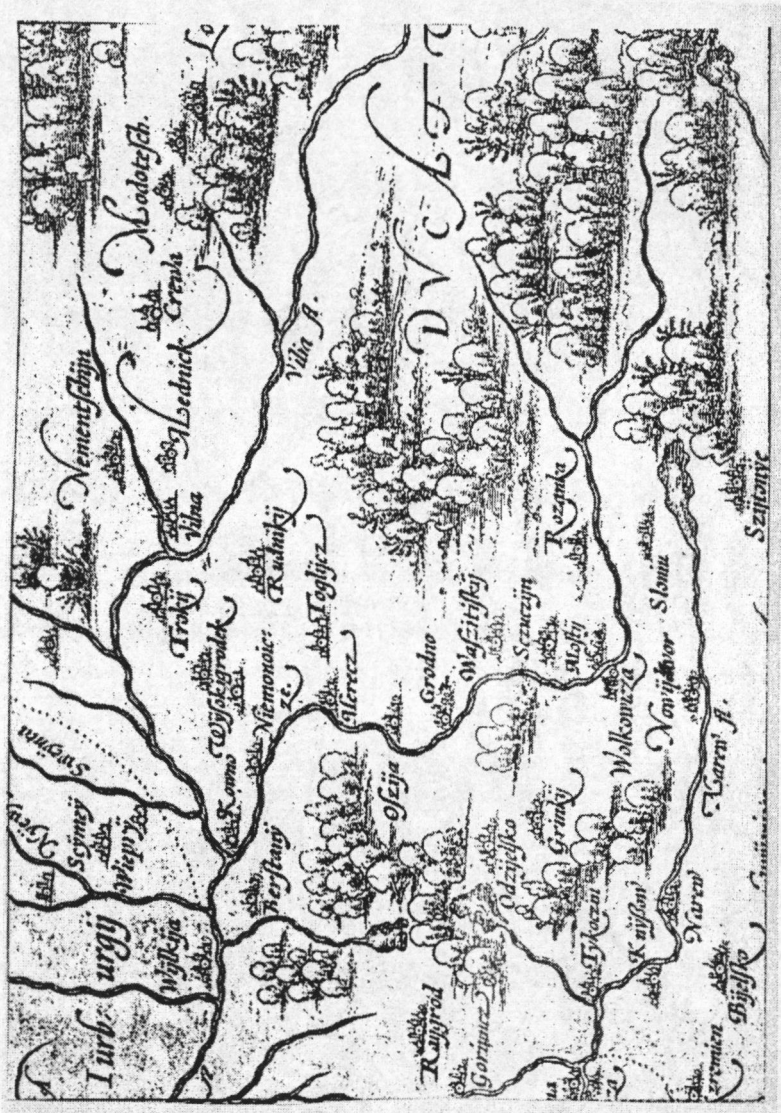
Ryc. 0. Tadeusz Marian Nowak,
sieć rzeczna w rejonie ziemi lidzkiej.

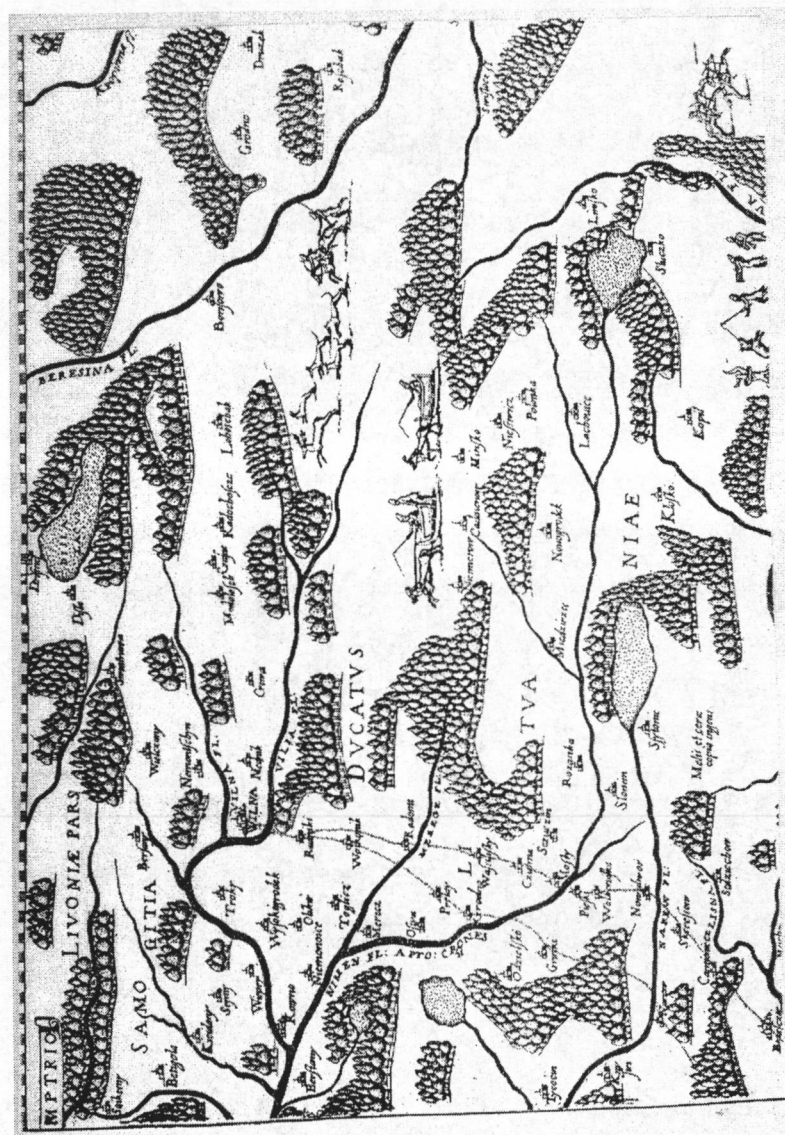
Ryc. 1. Mikołaj z Kuzy i Marek Beneventano,
 Tabula moderna Polonie, Ungarie, Boemie, Germanie, Russie, Lituaniae.
 Rzym 1507 i 1508. Fragment.

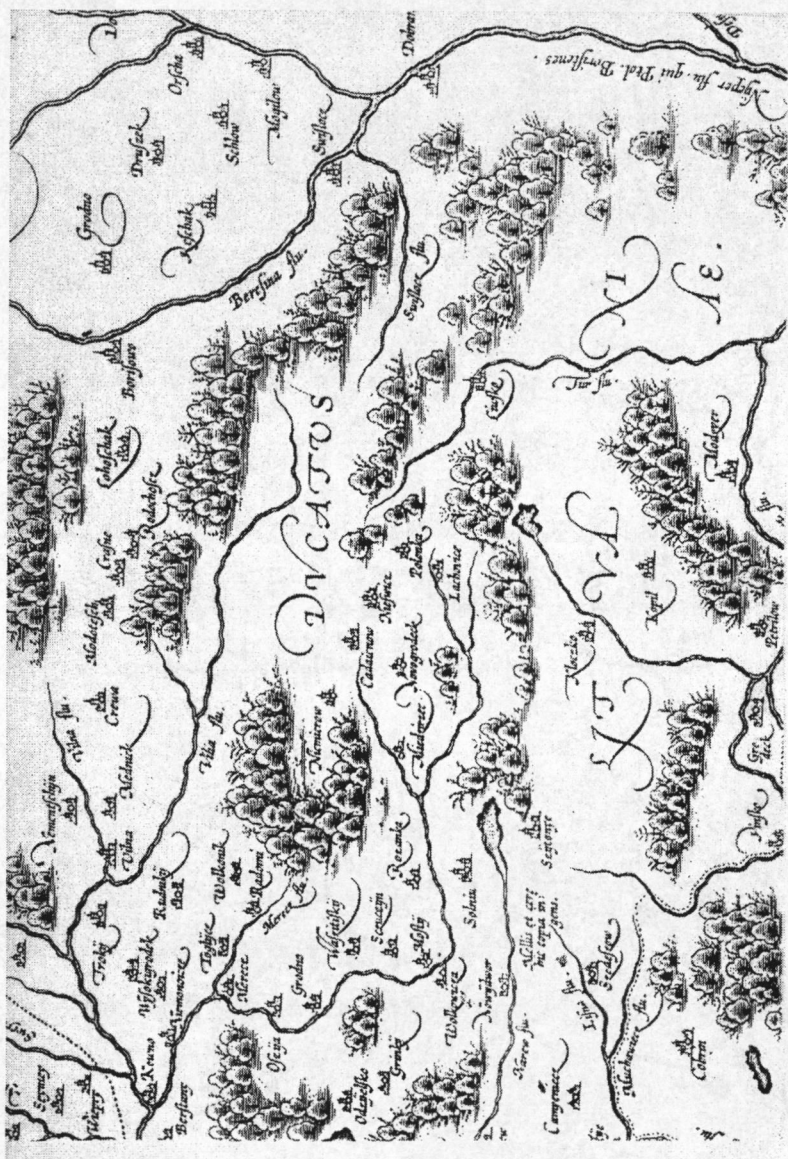
Ryc. 2. Mikołaj z Kuzy i Marcin Waldseemüller, *Tabula moderna Sarmatiae Eur., sive Hungariae, Poloniae, Russie et Valachiae*. Strasburg 1513. Fragment.

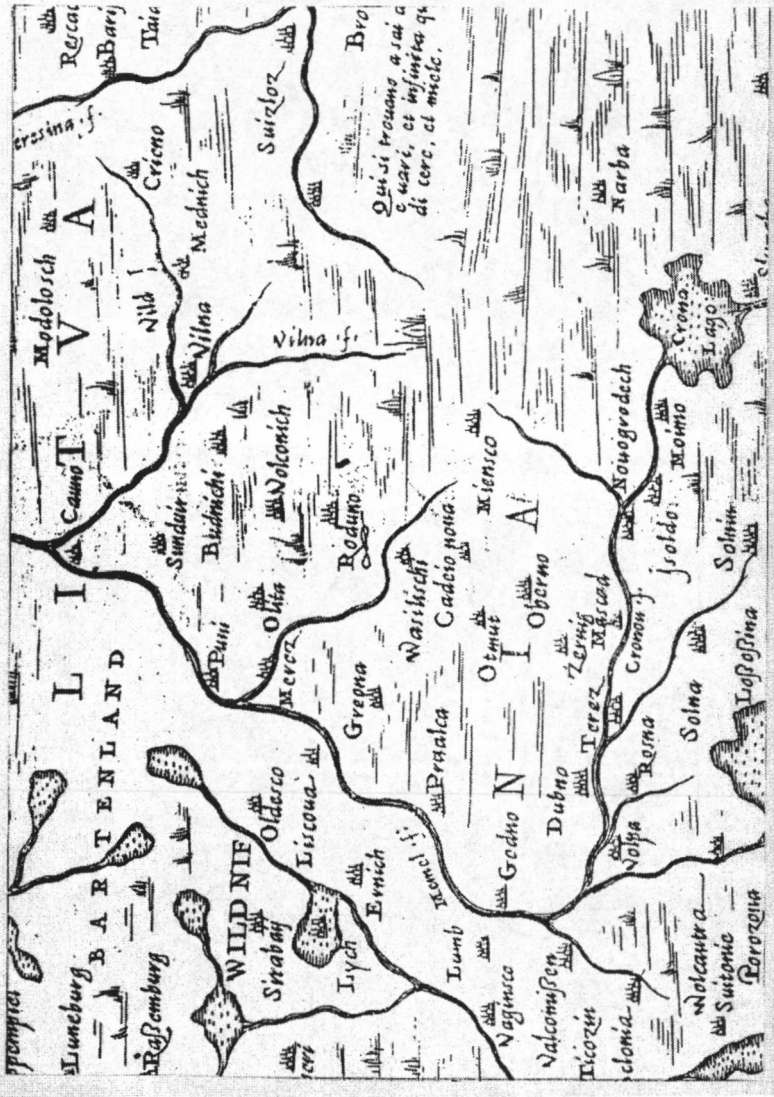
Ryc. 3. Wacław Grodecki,
Poloniae finitimarumque locorum descriptio.
 Amsterdam 1570. Fragment.

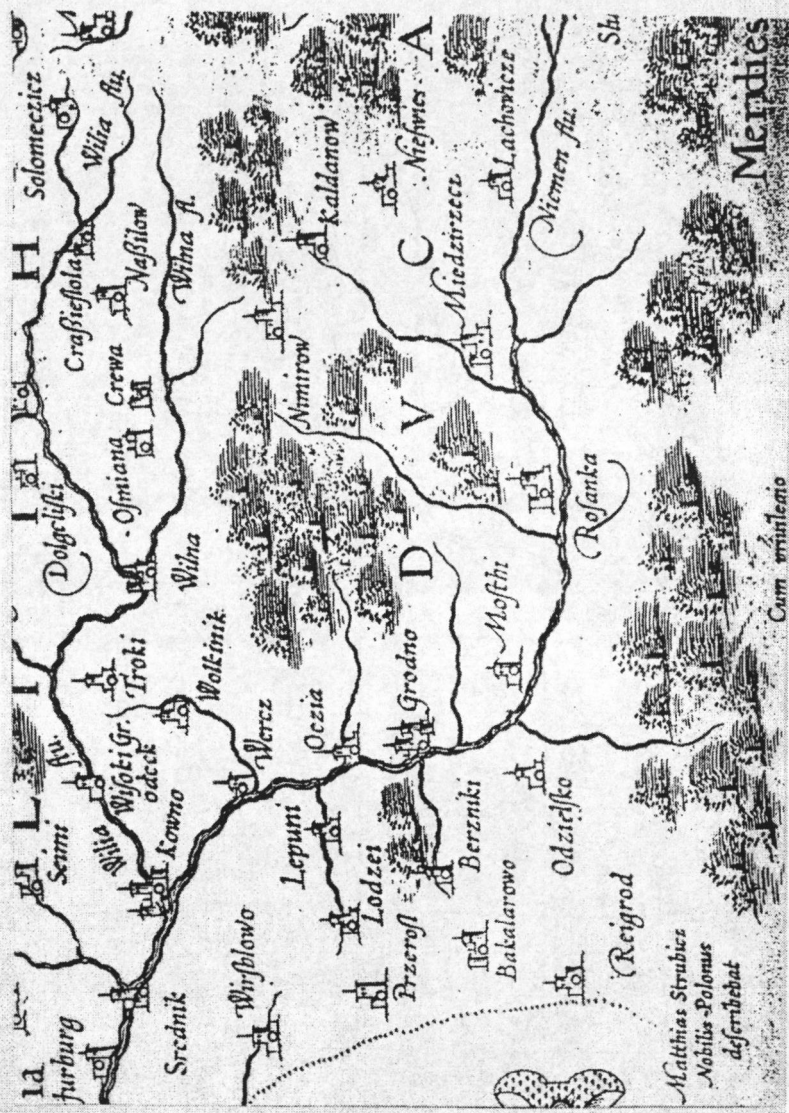
Ryc. 4. Andrzej Pograbka,
Partis Sarmatiae Europaeae, quae Sigismundo Augusto regi Poloniae potentissimo subiacet, nova descriptio.
 Wenecja 1570. Fragment.

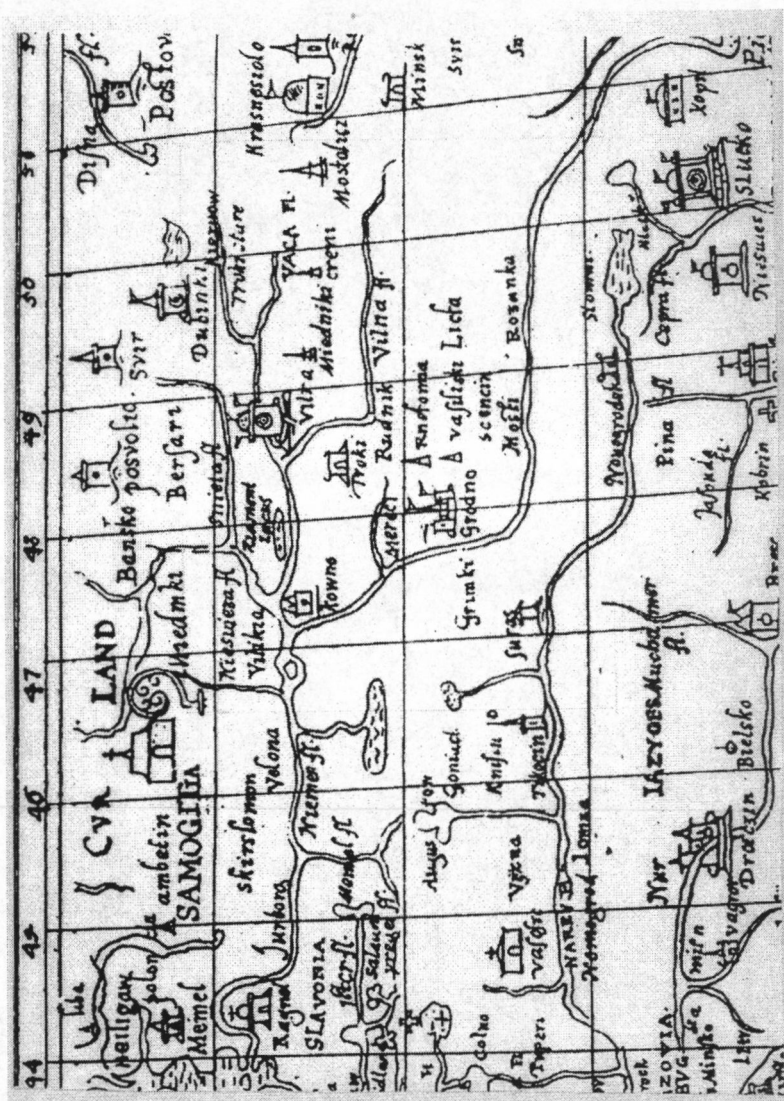
Ryc. 5. Wacław Grodecki i Andrzej Pograbka,
Poloniae Lithuanaeque descriptio.
 Antwerpia 1595. Fragment.

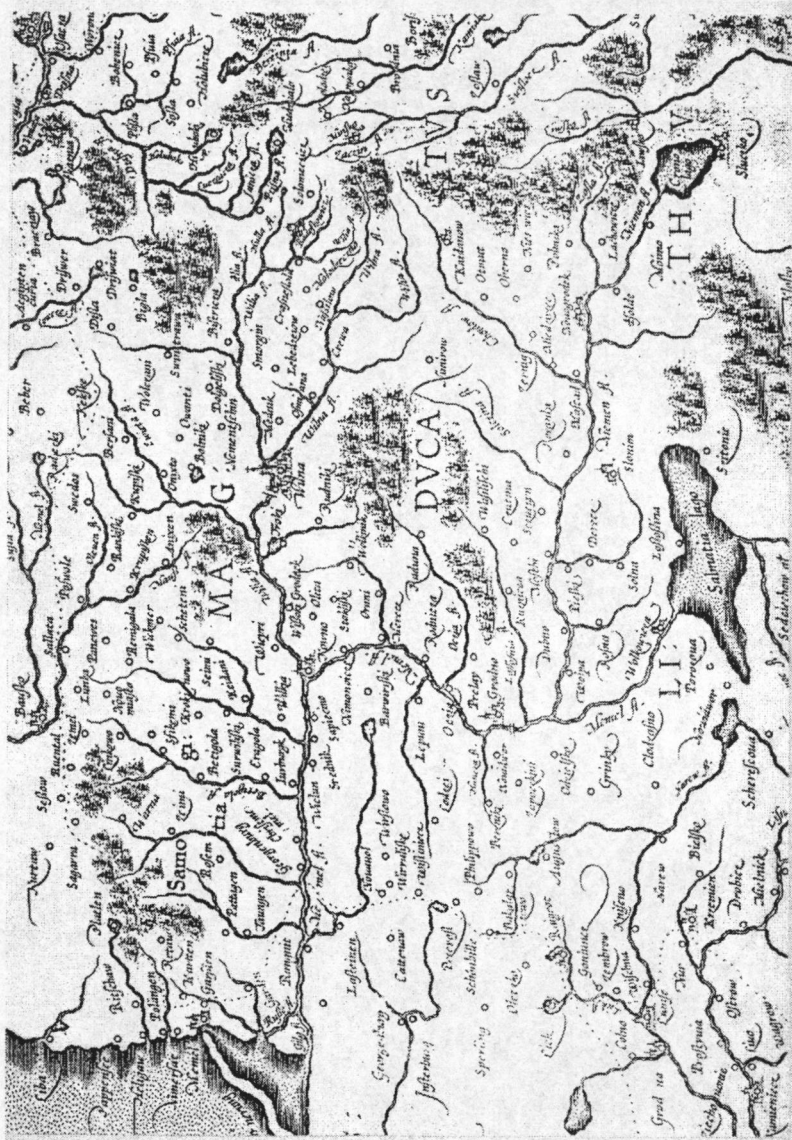
Ryc. 6. Jakub Gastaldi,
 Il disegno della seconda parte del regno di Polonia.
 Venezia 1568. Fragment.

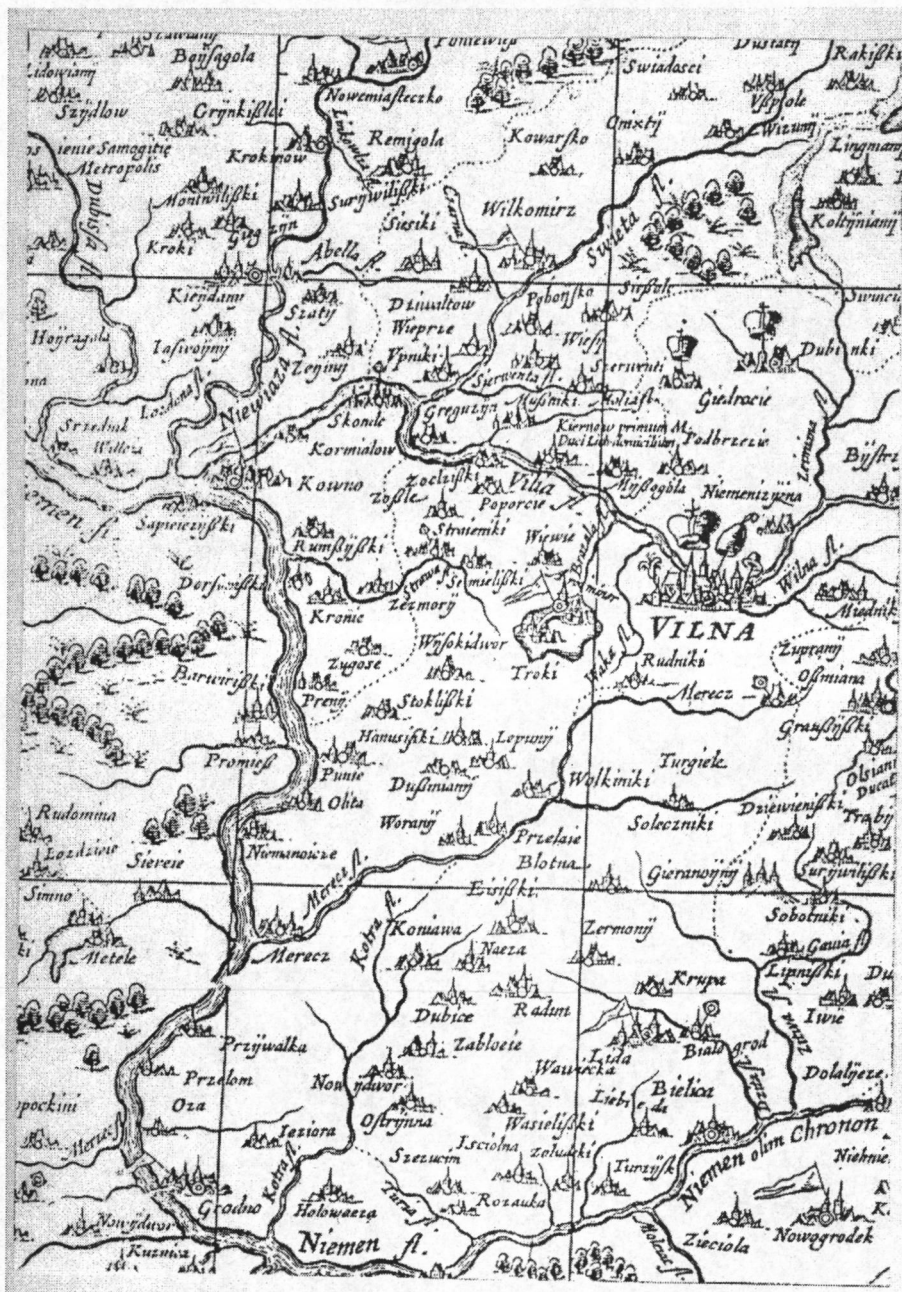
Ryc. 7. Maciej Strubicz,
Magni Ducatus Lithuaniae, Livoniae et Moscoviae descriptio.
 Kolonia 1589. Fragment.

Ryc. 8. Stanisław Sarnicki,
mapa bez tytułu.
Kraków 1587. Fragment.

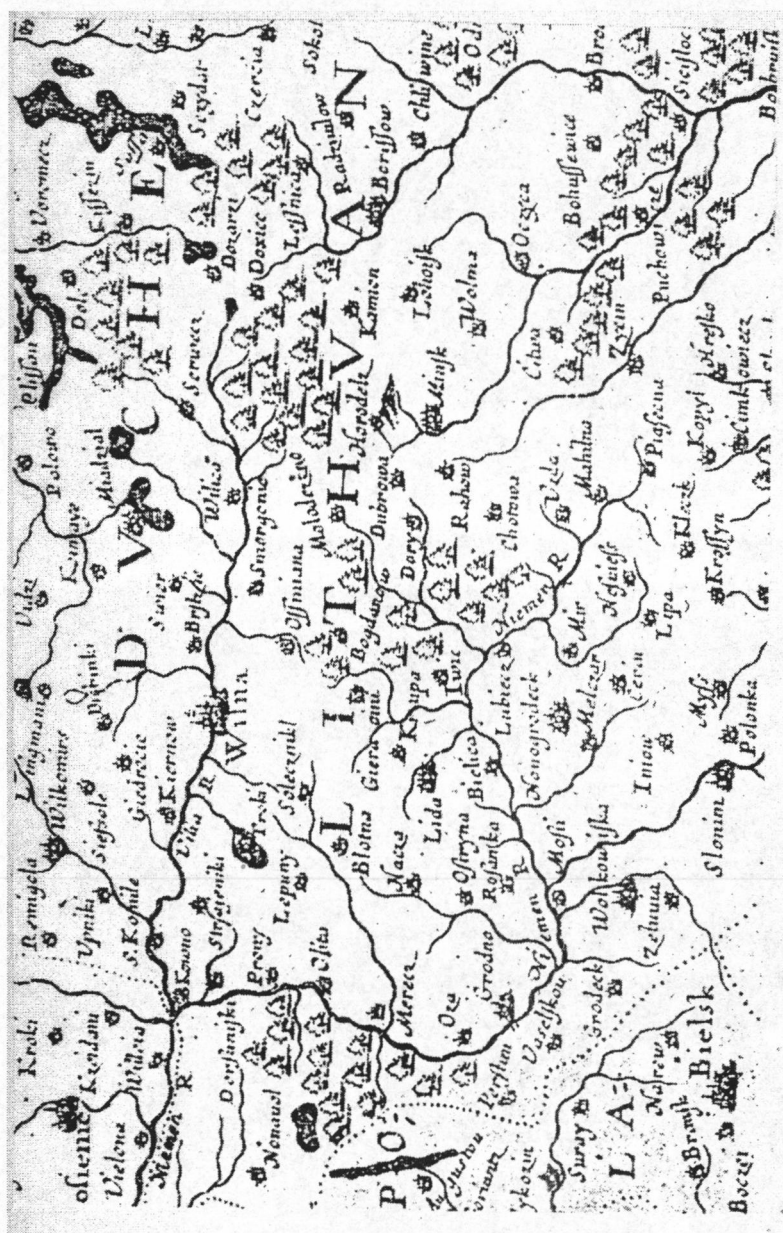
Ryc. 9. Gerard Mercator,
Lithuania.
Duisburg 1595. Fragment.

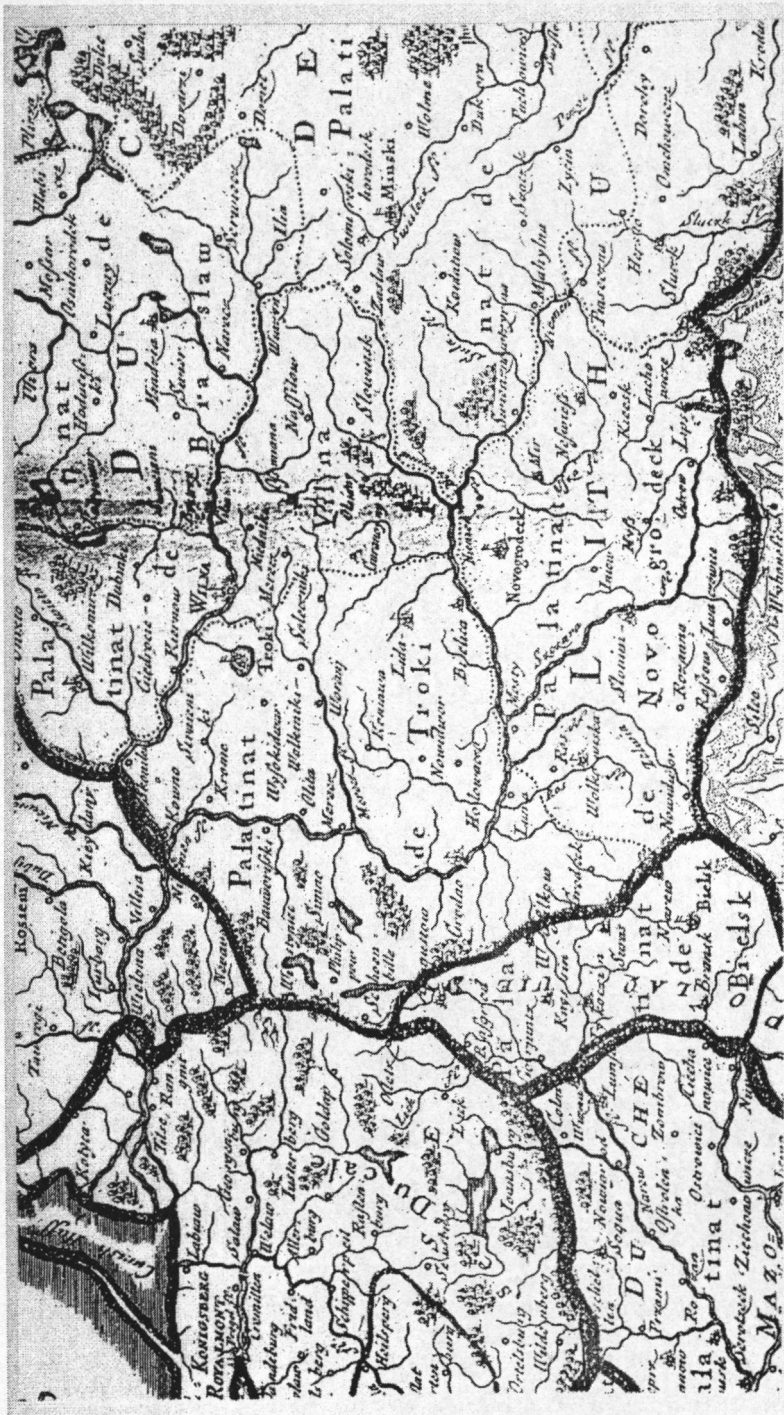
Ryc. 10. Mikołaj Krzysztof Radziwiłł – Tomasz Makowski,
Magni Ducatus Lithuaniae caeterarumque regionum illi adiacentium exacta descriptio.
 Amsterdam 1613. Fragment.

Ryc. 11. Mikotał Krzysztof Radziwiłł – Tomasz Makowski,
Magni Ducatus Lithuaniae caeterarumque regionum illi adiacentium exacta descriptio.
 Amsterdam 1633. Fragment.

Ryc. 12. Piotr Duval,
Carte de Pologne et des estats qui en dependent.
 Paryż 1654. Fragment.

Ryc. 13. Mikołaj Sanson d' Abbeville,
 Etats de la couronne de Pologne.
 Parыз 1655. Fragment.

Ryc. 14. Mikolaj Sanson d'Abbeville,
Partie de la Lithuanie ou sont les palatinats de Wilna et Troki, subdivisés en leurs chastellenies.
 Paryż 1665. Fragment.

Ryc. 15. Fryderyk de Witt,
 Magni Ducatus Lithuaniae tabula divisa tam in palatinatus quam in subjacentes castellanias.
 Amsterdam po 1668. Fragment.

Ryc. 16. Wilhelm Sanson – Jakub Rossi,
 Stati della corona di Polonia divisa nelle sue principali provincie e palatinati.
 Rzym 1688. Fragment.

Ryc. 17. Jakub Sandrart.
 Magnus Ducatus Lithuaniae et Russia Alba.
 Norymberga 1687. Fragment

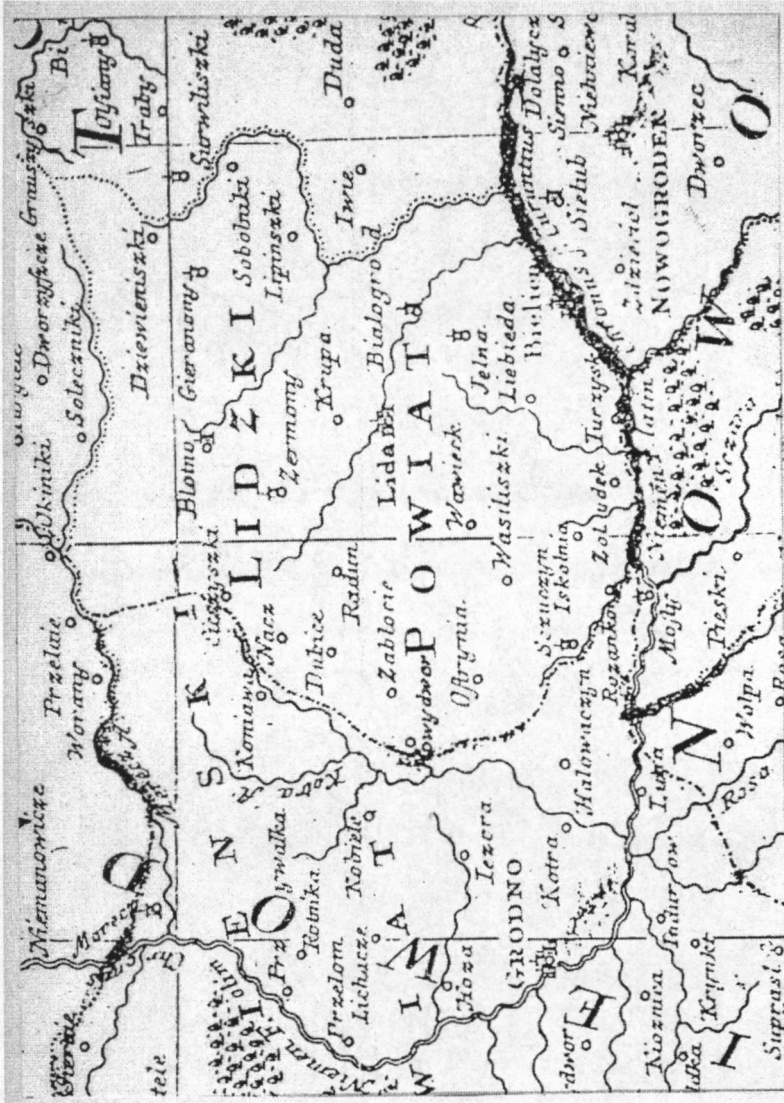
Ryc. 18. Wilhelm Beauplan – Jakub Sandrart,
*Nova totius regni Poloniae Magnique Ducatus Lithuaniae
 cum suis palatinatibus ac confiniis exacta delineatio.*
 Norymberga 1697–1708. Fragment

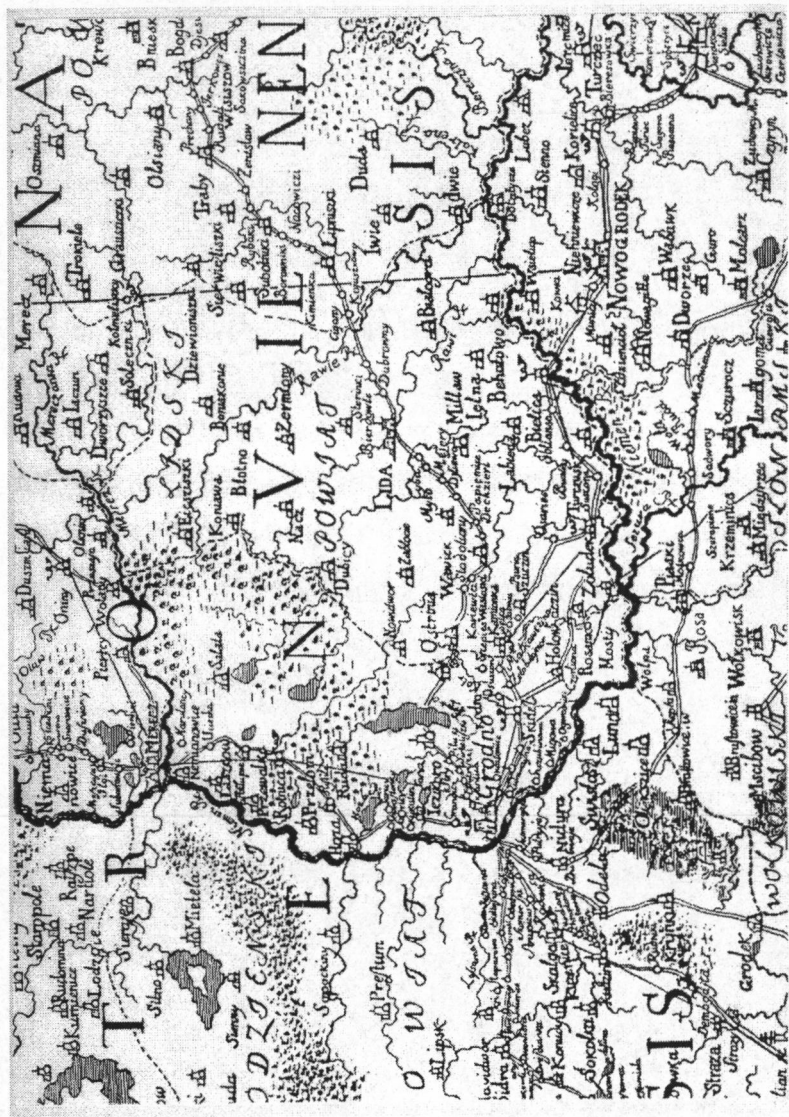
Ryc. 19. Karol Allard,
*Regni Poloniae, Magni Ducatus Lithuaniae
 caeterarumque regi Poloniae subditarum regionum tabula.*
 Amsterdam około 1700. Fragment

Ryc. 20. Wilhelm Delisle,
La Pologne dressée sur ce qu'en ont donné Starowolsk, Beauplan, Hartknoch et autres auteurs.
 Paryż około 1702. Fragment

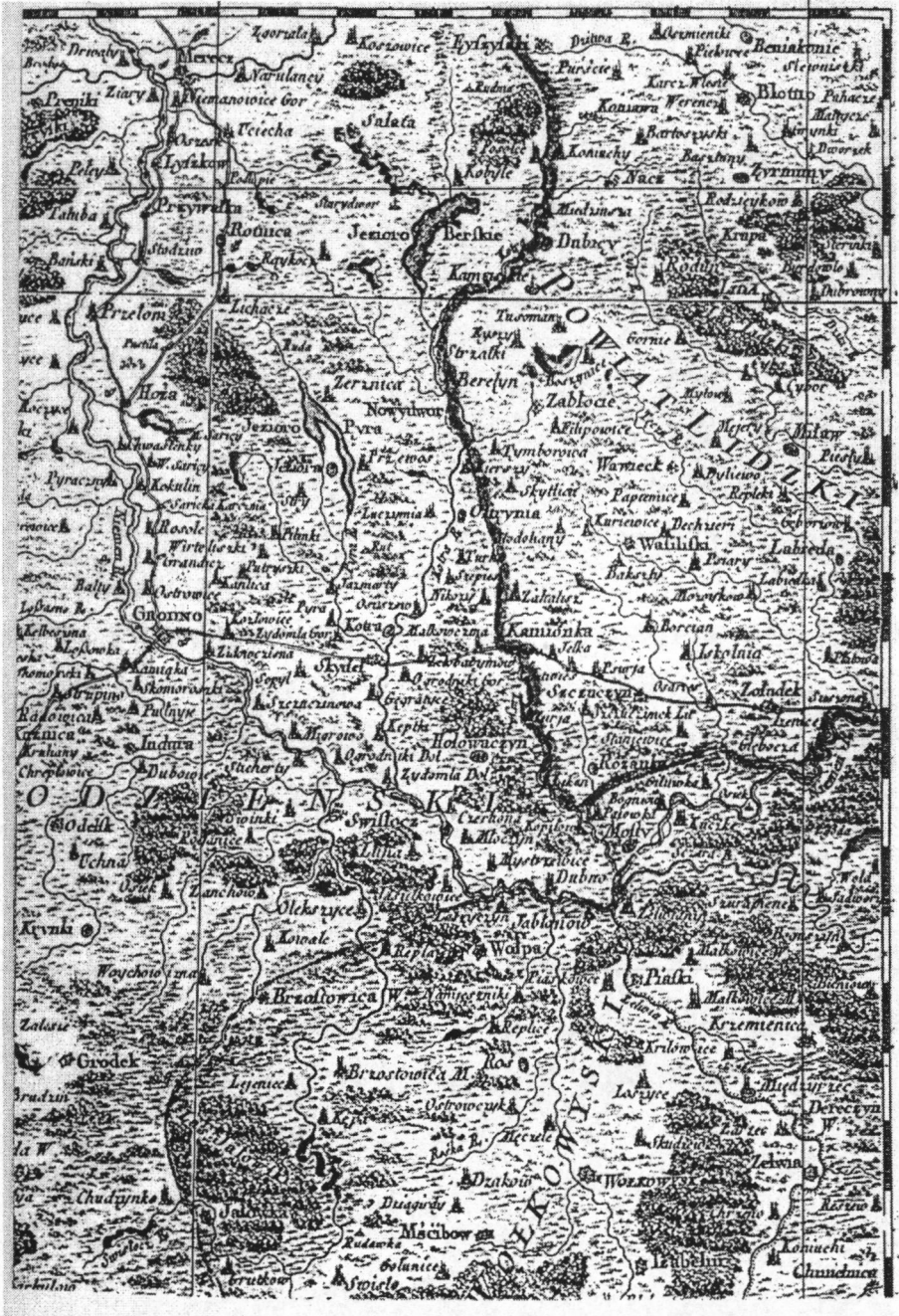
Ryc. 21. Jan Nieprzecki,
Magnus Ducatus Lithuanae in suos palatinatus et districtus divisis.
Norymberga 1749. Fragment.

Ryc. 22. Karol Perthées – Bartłomiej Folino,
 Carte générale et nouvelle de toute la Pologne, du Grand Duché de Lithuanie et des pays limitrophes.
 Warszawa 1770. Fragment.

Ryc. 23. Karol Perthées,
*Polonia secundum legitimas projectionis stereographicæ regulas
 et iuxta recentissimas observationes adhibitis.*
 Rękopis 1770, druk Warszawa 1987. Fragment.

Ryc. 24. Józef Aleksander Jabłonowski – Jan Antoni Rizzi-Zanoni,
Carte de Pologne divisée par provinces et palatinats et subdivisée par districts.
 Paryż 1772. Fragment.